

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Νέες αναθεωρημένες εκδόσεις του Ι.Μ.Χ.Α. παλιότερων 'Οδηγών Μνημείων της Θεσσαλονίκης.

I

Θ ε ο χ ά ρ η Πα ζ α ρ ᾶ, 'Η Ροτόντα του 'Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αΐμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-11. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἀσπρόμαυροι 1-39. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἐγχρωμοὶ I-VIII. ('Οδηγοὶ ΙΜΧΑ, ἀριθμ. 5. 'Επόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 135). 'Ο 'Οδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ ἴδιου 'Οδηγοῦ τοῦ ἔτους 1974. (Θεοχάρη Παζαρά, 'Η Ροτόντα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη 1974. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-8. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἀσπρόμαυροι 1-39. Πίνακες ἐκτὸς κειμένου ἐγχρωμοὶ I-VIII. 'Οδηγοὶ Μνημείων τῆς Μακεδονίας, ἀριθ. 5. 'Εποπτεία καθηγητοῦ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη. 'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ίδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αΐμου. Ἀριθμὸς ἐκδόσεως 135).

'Ας ρίξουμε πρῶτα μιὰ ματιὰ στὰ περιεχόμενα τοῦ νέου 'Οδηγοῦ, γιὰ νὰ δοῦμε κατόπιν τίς βελτιώσεις ποὺ ἐμφανίζει σὲ σύγκριση μὲ τὸν παλιὸ 'Οδηγό, ἀφοῦ εἶναι ἀναθεωρημένη ἐκδοση καὶ ὄχι ἀπλή ἀνατύπωση ἐκείνου:

Στὶς σελ. 9-14 περιγράφεται (μὲ τρία σχεδιαγράμματα) ἡ Τοπογραφία τῆς Ροτόντας, ἡ θέση τῆς δηλαδὴ μέσα στὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα καὶ ἡ ὀργανικὴ τῆς σχέση μὲ τὰ ἄλλα οἰκοδομήματα τοῦ συγκροτήματος (Καμάρα-Ίππόδρομο-Ἀνάκτορα καὶ 'Οκτάγωνο).

Στὶς σελ. 13-14 δίνεται ἡ Ἱστορία τοῦ μνημείου, πότε κτίστηκε δηλαδὴ, τί κτήριο εἶναι καὶ ποιὲς μετατροπὲς ἔπαθε στὴ μέχρι σήμερα ἱστορία του.

Στὶς σελ. 19-20 γίνεται λόγος γιὰ τὴν ὀνομασία τοῦ μνημείου, ἄλλοτε καὶ τώρα.

Στὶς σελ. 21-32 ἐξετάζεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου, ἦτοι: α) Τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 23 καὶ σ. 24), β) 'Ο παλαιοχριστιανικὸς ναὸς μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 27 καὶ σ. 28), καὶ γ) 'Η σημερινὴ μορφή τοῦ μνημείου πάλι μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 30 καὶ σ. 31).

Στὶς σελ. 33-49 ἐξετάζεται ὁ διάκοσμος τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ἦτοι: α) 'Η ὀρθομαρμάρωση (σ. 33-34), β) Τὰ ψηφιδωτὰ (σ. 34-47), καὶ γ) 'Η τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως.

Στὶς σελ. 50-54 μελετᾶται ὁ Ἄμβωνας μὲ δύο σχεδιαγράμματα (σ. 51 καὶ σ. 53).

'Ἐπεται Βιβλιογραφία (σ. 55-59), Ἐβρετήριο τῶν ἑνδεκα σχεδιαγραμμάτων ἐντὸς κειμένου (σ. 60), Λεζάντες τῶν τριάντα ἑννέα ἀσπρόμαυρων πινάκων ἐκτὸς κειμένου σὲ κατάλογο (σ. 61-62) καὶ στὸ τέλος παρατίθενται 39 ἀσπρόμαυροὶ πίνακες καὶ I-VIII ἐγχρωμοὶ.

Οἱ βελτιώσεις ποὺ παρουσιάζει ὁ Νέος 'Οδηγὸς εἶναι τῶν ἐξῆς εἰδῶν:

1) Π ρ ο σ θ ῆ κ ε ς νέων γνωμῶν καὶ ἐρμηνειῶν ἀπὸ νέα εὐρήματα καὶ ἀπὸ νέα

μετὰ τὸ 1974 τοῦ Παλαιοῦ Ὁδηγοῦ βιβλιογραφία, ὅπως π.χ. στή σελ. 14 ὁ κλωνισμὸς τῆς θεωρίας τοῦ E. Dygge περὶ λειτουργικοῦ ἄξονος ἀνάμεσα στὰ Ἀνάκτορα καὶ τὸ Τόξο (τοῦ Γαλερίου) ὕστερα ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη, στή σελ. 15 οἱ ἐπικρατέστερες σήμερα ἐκδοχές, ὅτι ἡ Ροτόντα κτίστηκε ὡς λατρευτικὸ εἰδωλολατρικὸ κτήριο καὶ λειτούργησε ἀργότερα ὡς χριστιανικὸ Μαρτύριο στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου, στή σελ. 17 πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη συντήρηση τῶν μωσαϊκῶν τοῦ τρούλου τὸ 1952-1953, γιὰ τὴν περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου τὸ 1974, γιὰ τὶς ζημιές σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1978 καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασή τους, στή σελ. 32 πληροφορίες γιὰ τὰ τουρκικὰ κατάλοιπα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὸ μνημεῖο, στή σελ. 39 ἡ γνώμη τῆς Μαρίας Σωτηρίου γιὰ τὸ τί παριστάνουν τὰ ἀρχιτεκτονήματα στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλου καὶ στή σελ. 44 ἡ γνώμη τῆς Ἰδίας γιὰ τὸ σέ ποιους ἀνήκουν τὰ 22 ἢ 24 ζεύγη ποδῶν ποὺ σώζονται στὸ κάτω τμήμα τῆς μεσαιας ζώνης τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ τρούλου.

2) Νέες διατυπώσεις τμημάτων τοῦ Παλαιοῦ Ὁδηγοῦ, ὅπως π.χ. στή σελ. 26 (Π.Ο., σ. 22) γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ παρουσιάζει ὁ παλαιοχριστιανικὸς ναὸς στὸ εἰδωλολατρικὸ μνημεῖο, στή σελ. 31 (Π.Ο., σ. 25) γιὰ τὶς ζημιές ἀπὸ σεισμὸ τὸν 11ο αἰ. στή βάση τοῦ τρούλου καὶ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου καὶ στή σελ. 48 (Π.Ο., σ. 41) γιὰ τὴν τέχνη τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἀναλήψεως στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

3) Γλωσσικὲς διορθώσεις ὀνομάτων καὶ ρημάτων ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στὴ δημοτικὴ, ὅπως π.χ. στή σελ. 37 (Π.Ο., σ. 31) τόξα ἀντὶ θόλους, γαλάζιο ἀντὶ κυανῶν, στή σελ. 42 (Π.Ο., σ. 35) γκριζόασπρα ἀντὶ ἄσπρου-φαιοῦ, γκριζες ἀντὶ φαιές κ.ἄ.

4) Καλύτερα σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου, ὅπως π.χ. τὸ Σχ. 5 στή σελ. 24 καλύτερο ἀπὸ τὸ Σχ. 4α στή σελ. 19 τοῦ Π.Ο., τὸ Σχ. 7 στή σελ. 28 διάφορο ἀπὸ τὸ Σχ. 5α στή σελ. 22 τοῦ Π.Ο. καὶ ἐν γένει ἔντεκα Σχεδιαγράμματα στὸ Ν.Ο. ἀντὶ ὀκτώ στὸν Π.Ο.

5) Πλουσιότερη βιβλιογραφία. Ὁ Π.Ο. ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1974 ἔχει βιβλιογραφία μέχρι τὸ ἔτος 1967 δημοσιεύομενη κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν καὶ ὄχι κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων ταν. Ὁ Ν.Ο. ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1985 ἔχει βιβλιογραφία μέχρι τὸ ἔτος 1984 δημοσιεύομενη κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τῆς. Πολὺ λοιπὸν πλουσιότερη.

Μιά τελευταία παρατήρηση: Εἶναι φυσικὸ ἕνας Ὁδηγὸς Μνημείου γιὰ τὸν πολὺ κόσμον νὰ ἀποφεύγει νὰ ἐμπλακεῖ σὲ προβλήματα τοῦ Μνημείου ποὺ εἶναι ἀδιευκρίνιστα ἀκόμη, ὅπως π.χ. τὸ ζήτημα τοῦ Ἐγκαινίου, τοῦ σταυρόσχημου λάκκου δηλαδὴ μὲ ἱερά λείψανα, ποὺ βρέθηκε στὸ Ἱερὸ κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα καὶ δημιουργεῖ πρόβλημα ὑπάρξεως ἱερῶν λειψάνων σὲ ναὸ μὲ ὀνομασίες «Δύναμις Θεοῦ» ἢ «τῶν Ἀσωμάτων ἢ Ἀρχαγγέλων». (Βλ. σελ. 19 καὶ σελ. 29 τοῦ Ν.Ο.).

II

Ἄννας Τσιτουρίδου, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-8. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-33. (Ὁδηγοὶ IMXA, ἀριθμ. 7. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς I.M.X.A. 161). Ἡ ἐκδοσις εἶναι ἀφιερωμένη στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοσις τοῦ ἴδιου Ὁδηγοῦ τοῦ 1975. (Ἄννας Τσιτουρίδου, Ἡ Παναγία Χαλκέων. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, 161. Θεσσαλο-

νίκη 1975. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 7. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στυλιανὸς Πελεκανίδης).

Ἴδου τὰ περιεχόμενα τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ: Ἱστορία καὶ ὄνομα σελ. 7-9. Χρονολογία σελ. 9-10. Ἀρχιτεκτονικὴ σελ. 11-21. Γλυπτικὸς διάκοσμος σελ. 21-22. Ἐφυλαωμένες πλάκες μὲ κουφικὸ διάκοσμο σελ. 22-24. Ζωγραφικὴ σελ. 25-30. Γλυπτὰ κοσμήματα σελ. 31. Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωγραφικῆς σελ. 32-34. Οἱ συνθέσεις: Κυρίως ναὸς σελ. 34-42. Ἱερὸ Βῆμα σελ. 42-49. Νάρθηκας σελ. 49-55. Μεμονωμένες μορφές σελ. 55-56. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰώνα σελ. 56-57. Βιβλιογραφία σελ. 59-60. Κατάλογος σχεδίων καὶ εἰκόνων σελ. 61-62.

Ἀφοῦ ἡ ἐκδοσις τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ 1985 δὲν εἶναι ἀνατύπωση ἐκείνου τοῦ παλαιότερου τοῦ 1975 ἀλλὰ ἀναθεωρημένη ἐπανεκδόσή του, περιέχει βεβαίως βελτιώσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ νεώτερες μελέτες τοῦ μνημείου. Ὁ Παλαιὸς Ὁδηγὸς τοῦ 1975 περιέχει στὴ βιβλιογραφία του 17 ἐργασίες μέχρι τὸ 1974, ἐνῶ ὁ Νέος Ὁδηγὸς τοῦ 1985 περιέχει 20 ἐργασίες μέχρι τὸ 1983. Σ' αὐτὴ τὴν παρουσίαση στοὺς ἀναγνώστες τῶν «Μακεδονικῶν» τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων θὰ σημειώσουμε γι' αὐτοὺς τὶς σπουδαιότερες βελτιώσεις στὸ Νέο Ὁδηγὸ κατὰ εἶδη. Ἔτσι ὁ Ν.Ο. παρουσιάζει:

1) Νέες ἀναπτύξεις θεμάτων σχετικῶν μὲ τὸν προορισμὸ καὶ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Μνημείου: α) Στὸ Ν.Ο., σελ. 26-27, ἀναφέρονται πρῶτα οἱ κυριότερες ἐξηγήσεις ποὺ ἔχουν δοθεῖ στὸ φαινόμενο τῆς τοποθέτησης τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλο τόσο τῆς Παναγίας Χαλκέων ὅσο καὶ ἄλλων μνημείων (δηλ. μίμηση τάχα τῆς ἰουστινιάνειας ψηφιδωτῆς διακόσμησης τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη—θεολογικὸ μήνυμα τῆς παράστασης—ἐπιβίωση προεικονομαχικοῦ προγράμματος) καὶ κατόπιν ἀναπτύσσεται ἡ σημερινὴ ἄποψη, ὅτι παντοῦ πρόκειται σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις γιὰ ταφικὰ μνημεῖα, πράγμα ποὺ στὴν Παναγία Χαλκέων ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα (ἐκτὸς δηλαδὴ τοῦ τάφου, ὑπάρχει καὶ ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸ Νάρθηκα καὶ ἡ ἐπιγραφή στὸ τόξο τῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος), ἐνῶ ὁ Π.Ο. δίδει ὡς μόνη ἐξήγηση (σ. 24-25) τὴ μίμηση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἡ Ἀνάληψη βρισκόταν στὸν κεντρικὸ τροῦλο, γιὰτὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν βρισκόταν τοποθετημένη ἡ Ἁγία Τράπεζα. β) Στὸ Ν.Ο., σελ. 49, λέγεται γιὰ τὴ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας: «Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα ἡ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας ὄλο καὶ πῶς συχνὰ ἀπεικονίζεται στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ κυρίως στὸ Νάρθηκα. Εἰδικότερα στὴν περίπτωση τῆς Παναγίας Χαλκέων ἡ ἐντονη παρουσία της—ἀφοῦ καταλαμβάνει ὄλους τοὺς τοίχους τοῦ Νάρθηκα—θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται, ὅπως εἶπαμε καὶ ἄλλοῦ (βλ. σ. 27), μὲ τὸν ταφικὸ χαρακτῆρα τοῦ Μνημείου, μὰ καὶ εἶναι ἡ σύνθεση ποὺ περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη περιέχει τὸ μήνυμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κυρίου καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων». Στὸν Π.Ο., σελ. 45, διαφορετικὰ λέγονται γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: «Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰώνα μόνιμος σχεδὸν χῶρος γιὰ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἶναι ὁ Νάρθηκας, κι αὐτὸ γιὰτὶ ἡ σύνθεση αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει ὡς ὑπόδειγμα τῆς ἀμοιβῆς γιὰ τὸν ἐνάρτετο ἢ ἀμαρτωλὸ βίω καὶ ὡς προτροπὴ πρὸς μετάνοια γιὰ κείνους ποὺ ἔμπαιναν στὸ ναό. Ἔτσι καὶ στὴν Παναγία Χαλκέων, σ' ὄλες τὶς ἄνω ἐπιφάνειες τοῦ νάρθηκα καὶ ἰδιαίτερα πάνω ἀπὸ τὸν κοσμητὴ ἀπλώνεται ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας».

2) Νέες διατυπώσεις τμημάτων τοῦ παλαιοῦ κειμένου: α) Ν.Ο., σελ. 13: «Ὅπως εἶναι κανόνας στὶς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένες ἐκκλησίες τοῦ σύνθετου τετρακίονιου τύπου, ἡ ἀνατολικὴ καμάρα δὲν φθάνει...». Π.Ο., σελ. 13: «Μία ἀπὸ τὶς ἰδιομορφίες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἡ βόρεια καὶ νότια καμάρα

τοῦ σταυροῦ συνεχίζονται ὡς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ ἡ δυτικὴ ὡς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Νάρθηκα, ἡ ἀνατολικὴ δὲν φθάνει...».

β) Ν.Ο., σελ. 26: «Ἡ τοποθέτηση τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλλο ἀπαντᾷ καὶ σὲ ὀρισμένες ἄλλες μεταεικονομαχικὲς ἐντοιχίες διακοσμῆσεις (βλ. π.χ. στὴν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, σὲ ἀρκετὲς ἐκκλησίες τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Καππαδοκίας, στὸν Ἅγιο Μάρκο Βενετίας, στοὺς Ἁγίους Ἀποτόλους τοῦ Ρεέ κ.ά.). Π.Ο., σελ. 23: «Στὴν ἴδια θέση βρίσκεται ἡ Ἀνάληψη καὶ στὴν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες ὡς τὸ 12ο αἰώνα».

γ) Ν.Ο., σελ. 33: «Ἡ διαφορὰ αὐτὴ—ποῦ σύμφωνα μὲ μιὰ παλαιότερη ἄποψη ὀφείλετο στὴ συνύπαρξη δύο τεχνοτροπικῶν ρευμάτων, τοῦ “παλατινοῦ” καὶ τοῦ “μοναστικοῦ”—μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ προσωπικότητα τῶν ζωγράφων ποῦ δούλεψαν στὴν Παναγία Χαλκῶν, καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ καθένας ἐκφράστηκε μὲ τὸ δικό του τρόπο». Π.Ο., σελ. 30: «...ἀναπτύσσονται τὰ δύο τεχνοτροπικὰ ρεύματα, ἡ “παλατινὴ παράδοση” καὶ ἡ “μοναστικὴ παράδοση”».

δ) Ν.Ο., σελ. 45: «Ἡ θέση τους (ἅγιοι Ἀνάργυροι) στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ὀφείλεται εἴτε στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατρεία τους... εἴτε στὶς θεραπευτικὲς τοὺς ιδιότητες ποῦ ἤθελε προφανῶς νὰ ἐπικαλεσθεῖ ὁ κτήτορας τῆς ἐκκλησίας καὶ γι' αὐτὸ τοὺς τοποθέτησε σὲ μιὰ τόσο σημαντικὴ θέση». Π.Ο., σελ. 41: «Ἡ θέση τους στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ναοῦ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατρεία τους... παρ' ὄλο ποῦ συχνὰ παριστάνονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν ναῶν».

ε) Ν.Ο., σελ. 46: «παριστάνονται ἄλλοι ἅγιοι ποῦ δὲν σώζονται τὰ ὀνόματά τους, ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τοὺς ὄμως συμπεραίνουμε ὅτι πρόκειται πάλι γιὰ ἁγίους Ἀναργύρους». Π.Ο., σελ. 41: «παριστάνονται, πιθανότατα ἄλλοι ἅγιοι Ἀνάργυροι».

3) Μικροδιορθώσεις ἐσφαλμένων:

α) Ν.Ο., σελ. 7: «Τὸ 1932 μὲ τοὺς σεισμοὺς τῆς Χαλκιδικῆς...». Π.Ο., σελ. 7: «Τὸ 1933...».

β) Ν.Ο., σελ. 8: «Τὰ βιβλία τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου». Π.Ο., σελ. 8: «Τὰ Acta τῷ Ἁγίου Δημητρίου».

γ) Ν.Ο., σελ. 9: «ἸΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΙΒ' ΕΤ(ΟΥΣ), ΣΦΑΖ'». Π.Ο., σελ. 9: «...ΕΤ(ΟΥΣ) 6537» (δὲν μπαίνει σὲ ἐπιγραφή ἀραβικὸς ἀριθμὸς).

δ) Ν.Ο., σελ. 14: «Στὸ μέσον τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται ἓνας τάφος». Π.Ο., σελ. 14: «Στὸ μέσον τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται ὁ τάφος τοῦ κτήτορα». (Εἶναι πράγματι τοῦ κτήτορα;).

ε) Ν.Ο., σελ. 14: «στοὺς νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν (περισσότερα γιὰ τὸν τάφο αὐτὸν βλ. σ. 26)». Π.Ο., σελ. 14: «στοὺς νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως π.χ. σὲ ἐκκλησίες τῆς Ἄρτας».

στ) Ν.Ο., σελ. 21: «ἀνάγλυφο ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα δάφνης». Π.Ο., σελ. 19: «ἀνάγλυφο σχοινοειδὲς κόσμημα».

ζ) Ν.Ο., σελ. 25: «στὴν κεντρικὴ ἀψίδα—ἀπὸ τοὺς τοίχους ἢ τὴν καμάρα τοῦ Ἱ. Βήματος στὸν τροῦλλο». Π.Ο., σελ. 23: «στὴν κόγχη—ἀπὸ τὸ Ἱερὸ στὸν τροῦλλο».

η) Ν.Ο., σελ. 28: «γυναῖκες ἀπὸ τὴν Σταύρωση». Π.Ο., σελ. 24: «οἱ μυροφόρες ἀπὸ τὴν Σταύρωση».

θ) Ν.Ο., σελ. 29: «Μένει ἡ παράσταση τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου». Π.Ο., σελ. 26: «Μένει ἡ Ἀνάσταση».

ι) Ν.Ο., σελ. 30: «μεμονωμένοι ἅγιοι εἰκονίζονται». Π.Ο., σελ. 26: «Ἁγιοὶ ἐπίσης: στρατιωτικοὶ κυρίως, εἰκονίζονται».

ια) Ν.Ο., σελ. 46: «στὸ νότιο τοῖχο ἢ Μετάδοση... στὸ βόρειο ἢ Μετάληψη». Π.Ο.,

σελ. 42: «στο νότιο τοίχο τὸ “Λάβετε-Φάγετε” ...στο βόρειο τὸ “Πίετε ἐξ αὐτοῦ”».

ιβ) Ν.Ο., σελ. 49: «Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, πάνω ἀπὸ τὴ βασιλείο Πύλη». Π.Ο., σελ. 45: «Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀνάμεσα στὰ δύο τόξα».

4) Μικροπροσθήκες καὶ παραλείψεις:

α) Ν.Ο., σελ. 9: «διαπρεποῦς νομικοῦ—'Ο 'Ανδρέας Ξυγγόπουλος». Π.Ο., σελ. 8: «νομικοῦ—'Ο 'Α. Ξυγγόπουλος».

β) Ν.Ο., σελ. 10: «τῆς Λογγοβαρδίας (Ν. 'Ιταλία)». Π.Ο., σελ. 10: «τῆς Λογγοβαρδίας».

γ) Ν.Ο., σελ. 11: «σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους τετρακίονιους ναοῦς». Π.Ο., σελ. 11: «σταυροειδεῖς τετρακίονιους μὲ τροῦλλο ναοῦς».

δ) Ν.Ο., σελ. 13: «χρησίμευε πιθανῶς ὡς σκευοφυλάκιο». Π.Ο., σελ. 11: «χρησίμευε ὡς σκευοφυλάκιο».

ε) Ν.Ο., σελ. 29: (Μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς παραγράφου «κάτω ἀπὸ τὴ Σταύρωση» καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπομένης παραγράφου «στὰ τύπανα τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας» παραλείπεται στὸ Ν.Ο. ὀλόκληρη ἐξοβελιστέα παράγραφος, ποὺ ἔχει ὡς ἐξῆς στὸν Π.Ο., σελ. 26: «'Εκτὸς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο, πάνω ἀπὸ τὸν κοσμήτη, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες σκηνές, πιθανῶς τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου, γιατί μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο σώζεται κάτω ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση».

στ) Ν.Ο., σελ. 46: «τὴ γνωστὴ δηλαδὴ συζυγία Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, καθὼς καὶ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα... τρεῖς ὄρθιες μορφές ἁγίων». Π.Ο., σελ. 41/42: «'Ισως ἡ γνωστὴ συζυγία Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸς μὲ τὸν ἅγιο Παντελεήμονα, μορφές ποὺ τις συναντοῦμε πολὺ συχνὰ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν... τρεῖς ὄρθιες μορφές ἁγίων ἐρημιτῶν».

'Επὶ πλέον ἡ εἰκονογράφηση στοὺς δύο 'Οδηγοὺς εἶναι διαφορετικὴ. 'Ο Π.Ο. περιέχει 8 Σχέδια ἐντὸς κειμένου (χωρὶς νὰ ὑπάρχει κατάλογος αὐτῶν εἰς τὸ τέλος), 32 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στίς σελ. 55-60) καὶ 8 ἐγχρωμες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στὴ σ. 56).

'Ο Ν.Ο. περιέχει 8 Σχέδια ἐντὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στὴ σ. 61) καὶ 33 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου (κατάλογος αὐτῶν στίς σελ. 61-62) καὶ καμιὰ ἐγχρωμη. Οἱ περισσότερες ἐγχρωμες εἰκόνες τοῦ Π.Ο. ἐπαναλαμβάνονται ἀσπρόμαυρες στὸ Ν.Ο., ὄχι ὁμοῦς ὅλες. Καὶ ἐν γένει οἱ ἀσπρόμαυρες εἰκόνες τοῦ Ν.Ο. δὲν ἀνταποκρίνονται πάντα σὲ ἐκεῖνες τοῦ Π.Ο. 'Εχουν λοιπὸν οἱ δύο 'Οδηγοὶ διαφορὲς καὶ στὴν εἰκονογράφησή τους.

'Ετσι φάνηκε ὅτι ὁ Ν.Ο. εἶναι πολὺ καλύτερος ἀπὸ τὸν Π.Ο. καὶ δίνει μιὰ σαφὴ εἰκόνα τοῦ κομποῦ αὐτοῦ μνημείου στὴ μέση τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὅλοι τὸ βλέπουν, ἀλλὰ λίγοι ξέρουν τὴν ἱστορία του καὶ τὴν τέχνη του.

III

Χ. Μπακιρτζή, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου. 'Ίδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1986. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-7. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-44. ('Οδηγοὶ I.M.X.A., ἀριθμ. 6. 'Επόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμ. I.M.X.A. 134). 'Ο 'Οδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ ἴδιου 'Οδηγοῦ τοῦ ἔτους 1972. (Χ. Ν. Μπακιρτζή, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1972. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-4. Πίνακες ἀσπρόμαυροι ἐκτὸς κειμένου 1-32. 'Εγχρωμες εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου I-VIII. 'Οδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. 'Επόπτης ἐκδόσεως Στυλια-

νὸς Πελεκανίδης. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. ἐκδόσεως 134).

Τὴν παλιότερη αὐτὴ ἐκδοση τοῦ 1972 ἔχουμε παρουσιάσει στὰ «Μακεδονικά», τόμ. ΙΣΤ' (1976) 378-382, καὶ ἔχουμε κάμει σ' αὐτὴν τριῶν εἰδῶν παρατηρήσεις. Ι. Διορθώσεις ὀρισμένων σημείων τοῦ κειμένου. ΙΙ. Ἱστορικές παρατηρήσεις. ΙΙΙ. Συμπληρώσεις βιβλιογραφίας.

Ἄς δοῦμε τώρα τὴ νέα ἐκδοση τοῦ Ὁδηγοῦ, ποῦ εἶναι ὁμολογουμένως πολὺ καλύτερη τῆς παλαιᾶς, καὶ μερικές ἀπὸ τὶς σημαντικότερες βελτιώσεις ποῦ ἔχει αὐτὴ ὑποστεί.

Πρῶτα τὰ περιεχόμενα τοῦ Νέου Ὁδηγοῦ: Στὴν Εἰσαγωγή (σελ. 7-21) περιγράφονται ἡ τοπογραφία τοῦ ναοῦ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀγίου, ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τότε ποῦ ἰδρῦθηκε μέχρι τὴν πρόσφατη ἀναστήλωσή της μετὰ τὴν καταστροφή της ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1917. Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς (σελ. 22-34), τῆς μαρμάρινης διακόσμησής του (σελ. 35-46), τῶν ψηφιδωτῶν του (σελ. 47-63), τῶν τοιχογραφιῶν του (σελ. 64-69) καὶ ἔπεται ἡ περιγραφή τῆς Κρύπτης (σελ. 70-77) καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου (σελ. 78-84) μὲ κατάληξη στὸ τέλος τῆ Βιβλιογραφία καὶ τὶς Εἰκόνες.

Τώρα οἱ βελτιώσεις στὸ Ν.Ο., ποῦ οἱ σημαντικότερες εἶναι τῶν ἐξῆς εἰδῶν:

α) Π α ρ α λ ε ἴ φ τ η κ α ν π λ η ρ ο φ ο ρ ῖ ε ς τοῦ Π.Ο., ποῦ εἶναι: 1) ἔ κ τ ὸ ς θ ἔ μ α τ ο ς, ὅπως π.χ. ὅτι ἡ Ἐγνατία ὁδὸς δὲν περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Π.Ο., σ. 12), 2) ἀ μ φ ι σ β η τ ο ὄ μ ε ν ε ς, ὅπως π.χ. ὅτι τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἔγινε στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα «κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεγάλου διωγμοῦ τῶν Χριστιανῶν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ» (Π.Ο., σ. 12), (ἔγιναν τρεῖς διωγμοὶ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ), ὅτι (ὁ Λεόντιος) ἔκτισε μεγάλη βασιλικὴ «στὴ θέση μιᾶς ἄλλης μικρότερης καὶ ἀρχαιότερης ἐκκλησίας» (Π.Ο., σ. 14), ὅτι «Τὸ ἀσημένιο Κιβώριο καταστράφηκε γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 904, ὅταν οἱ Σαρακηνοὶ μπῆκαν καὶ λεηλάτησαν τὴν πόλη» (Π.Ο., σ. 16). 3) Ἐ σ φ α λ μ ἔ ν ε ς, ὅπως π.χ. «Τὸ 629-634 κήκε ἀπὸ πυρκαϊὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεοντίου. Μὲ τὴν ἐπιστάσια τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου... κτίστηκε ἄλλη βασιλικὴ» (Π.Ο., σ. 14). 4) Π ρ ο β λ η μ α τ ι κ ἔ ς, ὅπως π.χ. ὅτι «Μιὰ σειρά Θουμάτων... ἀναφέρονται... στὸς ποταμοὺς τῶν ἱαματοφόρων μύρων, ποῦ ἀνέβλυζαν ἀπὸ τὴν θαυματουργὸν καὶ μυρορροήν σορὸν του καὶ χύνονταν στὶς δεξαμενές τῆς Κρύπτης» (Π.Ο., σ. 17).

Αὐτὲς καὶ μερικές ἄλλες ἀτυχεῖς πληροφορίες τοῦ Π.Ο. δὲν ὑπάρχουν στὸ Ν.Ο., ὅπως π.χ. ἡ χρονολογία 629-634 τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα (Π.Ο., σ. 14, 49, 68), τὸ Κιβώριο δὲν λέγεται πιά Τάφος (Π.Ο., σ. 16), δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸ δῆθεν Βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς (Π.Ο., σ. 30) οὔτε γιὰ τὸ πότε σταμάτησαν νὰ λειτουργοῦν οἱ Θέρμες (Π.Ο., σ. 31), ὁ τάφος τοῦ Σπαντούνη σκαλίστηκε στὴ Βενετία καὶ ὄχι στὴ Φλωρεντία (Π.Ο., σ. 43), δὲν λέγεται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου καὶ τοῦ Ἀγγέλου ἀνήκει στὴ διακόσμηση τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεοντίου (Π.Ο., σ. 48), οἱ Ἀνακαινιστὰι τοῦ ναοῦ στὸ ψηφιδωτὸ τους δὲν λέγονται πλέον Κτήτορες (Π.Ο., σ. 51) καὶ δὲν λέγεται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸ τους ἀναφέρεται στὴν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰῶνα (Π.Ο., σ. 53), τὸ «στάδιο» (Π.Ο., σ. 66) λέγεται στὸ Ν.Ο. «θέατρο» καὶ ὁ «οἰκίσκος» (Π.Ο., σ. 68) «παρεκκλήσιον» κ.ἄ.

β) Π ρ ο σ τ ἔ θ η κ α ν κ α ἰ κ α ἰ ν ο ὄ ρ γ ι ε ς π λ η ρ ο φ ο ρ ῖ ε ς, ποῦ δὲν ὑπάρχουν στὸν Π.Ο. Θὰ παραθέσουμε τὶς σπουδαιότερες, ὅπως ἔχουν: Ἔτσι σ. 12: 1) «Εἶναι πιθανὸ ὁ «οἰκίσκος» αὐτὸς νὰ μὴν ἦταν παρὰ χώρος τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτρῶνα διαμορφωμένος σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησίαν». 2) «Μολονότι στὸν ἑλληπὴ κατάλογο τῶν ἐπάρ-

χων τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀναφέρεται Λέοντιος στὰ ἔτη 412-413, ἡ ἴδρυση τῆς βασιλικῆς τοποθετεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα». 3) «Γύρω στὸ ἔτος 620, λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸ σεισμό, ποῦ κατὰστρεψε πολλὰ κτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, κήκε ἀπὸ πυρκαϊὰ ἡ βασιλική τοῦ 5ου αἰώνα».

Ἔτσι σ. 14: 1) «Μὲ τὴν ἐπιστασία τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης, τοῦ ἐπάρχου Λέοντος καὶ τῆ συμβολῆ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ξένων ἀμέσως ἡ καμένη βασιλική ἀνακαινίστηκε». 2) «Τὸ Κ ι β ὀ ρ ι ο ν. Μὲ τὸ κτίσιμο τῆς πρώτης βασιλικῆς ὁ τάφος τοῦ ἁγίου μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν μικρὸ “οἰκίσκο” μέσα στὴν ἐκκλησία. Ἄν περιεῖχε τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου, δὲν εἶναι γνωστὸ. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ἦταν ἓνα κενοτάφιο... ποῦ περιεῖχε τὴ λάρνακα καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου».

Ἔτσι σ. 17: «Σημαντικὸ ρόλο στὴ διάδοση τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια ἐπαιξάν τὰ μολύβδινα φιαλίδια, τὰ “κουτρούβια”, ὅπως τὰ ἔλεγαν, ποῦ ἔφεραν τὴν παράσταση τοῦ ἁγίου, περιεῖχαν μύρο ἀπὸ τὸ Κιβώριό του, δίνονταν στοὺς πολυπληθεῖς προσκυνητὲς ὡς φυλακτὰ καὶ μεταφέρονταν ἀπὸ αὐτοὺς σ’ ὀλόκληρο τὸ χριστιανικὸ κόσμο (Σχ. 4)».

Ἔτσι σ. 20: «Τὸ 1980 μεταφέρθηκαν στὴ βασιλικὴ τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ποῦ φυλάγονταν στὸ ἀββαεῖο τῆς κομόπολης S. Lorenzo in campo στὴν Ἰταλία».

Ἔτσι σ. 46: «Ὁ τάφος τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη, ἐξοχῆς Βενετσιάνικης Ἀναγεννησιακῆς τέχνης, σκαλισμένος στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Pietro Lombardo σὲ πέτρα Ἰταλική, μεταφέρθηκε σὲ κομμάτια καὶ στήθηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ μεσαιῶν κλίτους, στὸ πρῶτο δυτικὸ μετακίονιο τῆς βόρειας κιονοστοιχίας. Εἶναι ὁ τάφος τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη, πλούσιου προύχοντα τῆς Θεσσαλονίκης, ἐμπόρου, γόνου γνωστῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας, ποῦ τάφηκε μέσα στὴν ἐκκλησία τοῦ πολιούχου τὸ 1481».

Ἐπὶ αὐτῶν καὶ ἄλλα καινούργια πράγματα στὸ Ν.Ο. Ἔτσι π.χ. σ. 54: «ὁ ἅγιος Δημήτριος μὲ τοὺς ἀνακαινιστές...». Σ. 56: «Καὶ ὁ μὲν ἱεράρχης μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο, ποῦ διαδέχτηκε τὸν Ἰωάννη στὸ θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ δὲ πολιτικὸς ἄρχοντας μὲ τὸν ἐπαρχο Λέοντα». Σ. 65: «Ἡ ἱστορικὴ τοιχογραφία...». Σ. 67: «Σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐρμηνεία, στὴν τοιχογραφία παριστάνεται ἡ ἀνακατάληψη τοῦ Σιρμιῦ τοῦ ἔτους 1019 καὶ ἡ θριαμβευτικὴ εἰσοδος τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Β' σὲ αὐτό». Σ. 73: «Τὸ παρεκκλήσι... Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄποψη εἶναι ὁ μικρὸς “οἰκίσκος”, ποῦ ἀναφέρουν οἱ πηγές, “ὅς τὸ ἱερὸν εἶχε τοῦ μάρτυρος σῶμα”». Σ. 81: «(Τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου). Χορηγοὶ τῆς τοιχογράφησης εἶναι ὁ πρωτοστράτωρ Μιχαὴλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης, κτήτωρ τῆς μονῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολη (1292) καὶ ἡ συμβία του Μαρία». Αὐτὰ ὅλα δὲν ὑπάρχουν στὸν Π.Ο. τοῦ ἴδιου συγγραφέα.

γ) Π ρ ο σ τ ἔ θ η κ ε ν ἔ α β ι β λ ι ο γ ρ α φ ί α. Καὶ μερικὰ παλαιότερα ἔργα ἀντικαταστάθηκαν μὲ νεώτερα τοῦ ἴδιου συγγραφέα. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅλα τὰ ἔργα συγγραφέων ποῦ ἔχουν προστεθεῖ στὴ νέα βιβλιογραφία, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχαν στὴν παλιά. Δὲν ξέρομε ὅμως γιατί, ἐνῶ ὁ σ. μιλάει στὴν Εἰσαγωγή (σ. 7) γιὰ τὶς Incantadas, δὲν ἀναφέρει στὴ Βιβλιογραφία τὸ μοναδικό, ὅσο ξέρομε, γι' αὐτὲς ἔργο τοῦ L. Guerini, *Las incantadas di Salonico*, «Archeol. classica» 13 (1901) 40 κ.έ., παρὰ τὴ σχετικὴ ὑπόδειξή μας («Μακεδονικά», 1976, σ. 381), καὶ γιατί, ἐνῶ στίς σελ. 67/8 ἐρμηνεύει τὴν τοιχογραφία «ὁ ἅγιος Ἰωᾶσαφ μὲ ἓνα ἱεράρχη», δὲν ἀναφέρει στὴ Βιβλιογραφία τὴν ἐργασία τοῦ Α. Ξυγγόπουλου, Ἁγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, στὸ περιοδικὸ «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 26 (1942) 194-210. Ἐπίσης, ἐνῶ στὴ σ. 81 δίνει ὅλα τὰ γνωσθέντα στοιχεῖα γιὰ τὸν Μιχαὴλ Δούκα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, δὲν ἀναφέρει στὴ Βιβλιογραφία τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Μιχαὴλ

Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης, Θεσσαλονίκη 1956, «Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Ἄριστ. Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης», τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1956, σ. 183-206, ἀπὸ ὅπου ὁ σ. πῆρε τίς σχετικὲς πληροφορίες.

δ) Προστέθηκαν νέα Σχέδια καὶ Εἰκόνες. Τέσσερα σχέδια στὸν Π.Ο.—ἑπτὰ σχέδια στὸ Ν.Ο. Ὁκτὼ ἔγχρωμες εἰκόνες καὶ τριάντα δύο ἀσπρόμαυροι πίνακες στὸν Π.Ο.—τὸ ὅλον σαράντα τέσσαρες εἰκόνες, ὅλες ἀσπρόμαυρες, στὸ Ν.Ο. Ἐτσι ὁ Ν.Ο. στερήθηκε τίς ἔγχρωμες εἰκόνες, ἔγινε λοιπὸν λιγότερο πολυτελής, ἀλλὰ εἶναι πῶς πλούσιος σὲ περιεχόμενον.

Ἐτσι μπορούμε νὰ ἐπισημώσουμε, περισσότερο δικαιολογημένα τώρα, τὰ ἐπιτυχημένα τελευταῖα λόγια τοῦ σ. (σ. 84): «Βγαίνοντας ὁ ἐπισκέπτης ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀντιλαμβάνεται πὼς δὲν ἐπισκέφθηκε τὸ ἔργο ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου, ἀλλὰ μιᾶς πόλης ὁλόκληρης, τῆς Θεσσαλονίκης, οὔτε μιᾶς σύντομης περιόδου, ἀλλὰ μιᾶς ἐποχῆς μακρᾶς, τῆς Βυζαντινῆς».

IV

Νίκου Νικονάνου, Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1986. Σχέδια ἐντὸς κειμένου 1-4. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-32. Εἰκόνες ἔγχρωμες ἐκτὸς κειμένου I-VIII. (Ὁδηγοὶ ΙΜΧΑ, ἀριθμ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς I.M.X.A. 133). Ὁ Ὁδηγὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὰ 2.300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ τοῦ ἴδιου Ὁδηγοῦ τοῦ ἔτους 1972. (Νίκου Νικονάνου, Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στυλιανὸς Πελεκανίδης. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἀριθμὸς ἐκδόσεως 133).

Τὴν παλιότερη αὐτὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1972 ἔχουμε παρουσιάσει στὰ «Μακεδονικά», τόμ. ΙΣΤ' (1976) 377-378, μὲ μιὰ μόνο παρατήρησιν ὡς πρὸς τὸν καλύτερον τρόπο γιὰ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης τὴ θέση τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν στὸ σχέδιον κατ'ὄψιν τοῦ ναοῦ.

Ἡ διαίρεσις τῆς ὕλης στὸ Νέον Ὁδηγὸν εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καὶ στὸν Παλαιὸν Ὁδηγὸν, ἦτοι 1) Εἰσαγωγικά (σελ. 7-12), γιὰ τὸ χρόνον ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ στὸ «χρυσὸ αἶψον τῆς Θεσσαλονίκης», γιὰ τὴ θέση του στὴν πόλιν, γιὰ τὸ μοναστήρι, τοῦ ὁποῦ ἀποτελοῦσε τὸ Καθολικὸ ἀφιερωμένον στὴ Θεοτόκον, γιὰ τοὺς ἰδρυτὰς τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τίς σχετικὰς μὲ αὐτοὺς ἐπιγραφὰς τοῦ ναοῦ καὶ γιὰ τὴν τύχην τοῦ μνημείου στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. 2) Ἀρχιτεκτονικὴ (σελ. 13-31), γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ ναοῦ, γιὰ τὴ διάρθρωσιν τοῦ Ἐσωτερικοῦ του καὶ γιὰ τὴ μορφήν τοῦ Ἐξωτερικοῦ του. 3) Τὰ ψηφιδωτὰ (σελ. 33-55), γιὰ τὴν θέσην των στὸν ναόν, γιὰ τίς εἰκονιζόμενας μορφὰς καὶ παραστάσεις καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς τέχνης των. 4) Τοιχογραφίαι (σελ. 57-71), γιὰ τὴν κατάστασίν των σήμερον, γιὰ τίς δυνάμενας νὰ ἀναγνωριστοῦν μορφὰς καὶ παραστάσεις καὶ γιὰ τὸν συζητούμενον χρόνον τῆς κατασκευῆς των.

Ἀκολουθοῦν: Βιβλιογραφία (σελ. 73-75). Κατάλογος Σχεδίων καὶ Εἰκόνων (σελ. 77-78), τριάντα δύο ἀσπρόμαυρες εἰκόνες καὶ ὀκτὼ ἔγχρωμες ἐκτὸς κειμένου.

Ἡ ἐκδοσὴ ὅμως τοῦ Ν.Ο. τοῦ 1986 δὲν εἶναι βέβαια ἀπλή ἀνατύπωσις, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἀναθεώρησις τοῦ Π.Ο. τοῦ 1972 καὶ γι' αὐτὸ περιέχει πολλὰ καινούργια στοιχεῖα, πὺρ προέρχονται ἀπὸ νέας μελέτας καὶ νέα βιβλιογραφία γιὰ τὸν ναόν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τὰ συναφῆ μὲ αὐτὸν προβλήματα. Ἐτσι ἡ βιβλιογραφία τοῦ Π.Ο. τοῦ

1972 ἔφθανε μέχρι τὸ 1955 μὲ 8 ἐργασίες, ἐνῶ ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ν.Ο. τοῦ 1986 φθά-
νει μέχρι τὸ 1984 μὲ 22 ἐργασίες.

Ἄς δοῦμε τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα:

α) Π ρ ο σ θ ῆ κ ε ς. 1) Στὴ σ. 10 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ περιγραφή τοῦ Πυλῶνα τοῦ μοναστηριοῦ, περιγραφή ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴ σ. 14 τοῦ Π.Ο. 2) Στὴ σ. 11 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ γνώμη τοῦ Ἀ. Ξυγγόπουλου γιὰ τοὺς λόγους καὶ τὸν τρόπο τῆς εἰκονο-
γράφησης τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν ἠγούμενο Παῦλο, τὸ μαθητὴ τοῦ Νίφωνα, πράγματα ποὺ ἀπλῶς θίγονται στὴ σ. 14 τοῦ Π.Ο. 3) Στὴ σ. 12 τοῦ Ν.Ο. προστέθηκε ἡ χρονολογία (1520-1530) τῆς μετατροπῆς τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί καὶ ὁ λόγος ποὺ ὀνομάστηκε Τζαμί τοῦ Κρύου Νεροῦ, πράγματα ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴ σ. 15 τοῦ Π.Ο. 4) Στὴ σ. 13 τοῦ Ν.Ο., ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ περιγραφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει στὴ σ. 16 τοῦ Π.Ο., παρατίθενται σὲ ὑποσημείωση οἱ διαφορετικὲς γνώ-
μες ἐρευνητῶν γιὰ τὴ σύγχρονο ἢ μὴ μὲ τὸ ναὸ κατασκευῆ τοῦ Περιστώου. 5) Στὶς σελ. 24-25 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρχουν νέες πληροφορίες, ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴ σ. 25 τοῦ Π.Ο., γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποτε ψηλοῦ καμπαναριοῦ πλάι στὴν εἴσοδο τοῦ μνημείου. 6) Στὴ σ. 33 τοῦ Ν.Ο. προστίθεται τὸ ἱστορικὸ τῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ μελετητῆ τῶν ψηφιδωτῶν του Α. Ξυγγόπουλο, ποὺ διαφέρει σὲ πολλά, ἀκόμα καὶ στὶς χρονολογίες, ἀπὸ τὴν περιγραφή στὴ σ. 31 τοῦ Π.Ο. 7) Στὴ σ. 35 τοῦ Ν.Ο. μῆκε τὸ Σχ. 4, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς σ. 33 τοῦ Π.Ο., ἡ κάτοψη δηλαδὴ τοῦ ναοῦ μὲ ἀριθ-
μοὺς γιὰ τὶς θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν, ποὺ πάρθηκε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Α. Ξυγγόπουλου, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησης τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 7, ὕστερα ἀπὸ δική μας φιλικὴ ὑπόδειξη στὰ «Μακεδονικά» ΙΣΤ' (1976) 378. 8) Στὶς σελ. 51-52 τοῦ Ν.Ο. μῆκε ὀλόκληρη παράγραφος, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴ σ. 47 τοῦ Π.Ο. καὶ ποὺ περιέχει τὴν ἀξιολόγηση τοῦ Μ. Χατζηδάκη τοῦ μέτρου τῆς ἐπιτυχίας τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰῶνα συγκρίνοντας περίφημα μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους. 9) Τέλος, στὸ Ν.Ο. προστέθηκαν δύομισὴ σελίδες (σελ. 69-71) μὲ νέο κείμενο, μὲ χαρακτηρισμὸ δηλ. τῶν τοιχογραφιῶν, μὲ τὸ ἱστορικὸ τῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ κατὰ Α. Ξυγγόπουλο καὶ μὲ τὶς νέες ἀπόψεις νεωτέρων ἐρευνητῶν γιὰ τὴ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῶν τοι-
χογραφιῶν (Σ. Κίσσας: μεταξὺ 1328-1334, Χρ. Τσιούμη: μεταξὺ 1310-1314).

β) Ν έ έ ς δ ι α τ υ π ῶ σ ε ι ς τ μ η μ ἄ τ ω ν τ ο ὕ κ ε ι μ έ ν ο υ: 1) Στὴ σ. 16 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρχει διαφορετικὴ διατύπωση τῆς περιγραφῆς τῆς διακόσμησης τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀπὸ ἐκείνη τῆς σ. 18 τοῦ Π.Ο., ἀπὸ ὅπου μάλιστα ἀφαιρέθηκε καὶ ὀλόκληρη φράση σχετικὴ μὲ τὴν Ἁγία Αἰκατερίνη. 2) Στὶς σελ. 23-24 τοῦ Ν.Ο. ὑπάρχει σχεδὸν ἐντελῶς διαφορετικὴ στὰ στοιχεῖα τῆς διατύπωσης τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἑσ-
νάρθηκα καὶ τοῦ Περιστώου ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ὑπάρχει στὶς σελ. 23-24 τοῦ Π.Ο., ὅπου ἡ Δ πλευρὰ τοῦ Περιστώου ὀνομάζεται «Ἐξωνάρθηκας». 3) Στὴ σ. 31 τοῦ Ν.Ο. γίνεται ἀναδιάρθρωση παραγράφων τῆς σ. 30 τοῦ Π.Ο. 4) Στὴ σ. 53 τοῦ Ν.Ο. προκειμένου γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ψηφιδωτῶν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ μνημεῖα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἔχουμε νέα διατύπωση τοῦ ἀντίστοιχου κειμένου τῆς σ. 48 τοῦ Π.Ο. 5) Στὴ σ. 57 τοῦ Ν.Ο. μιὰ νέα λιτὴ διατύπωση, ποὺ δὲν ἐπαναλαμβάνει ὅσα περὶ αὐτοῦ εἰπώθηκαν ἤδη προηγουμένως στὴ σ. 33, ἀντικατάστησε ὅλη τὴν πρώτην παράγραφο τῆς σ. 51 τοῦ Π.Ο. μὲ τὶς παλιότερες πληροφορίες γιὰ τὸ χρόνον καὶ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ.

γ) Χ ρ η σ ι μ ο π ο ἰ ῆ σ η ὀ ρ θ ὄ τ ε ρ ω ν ὄ ρ ω ν: 1) Ὁ Π.Ο. στὴ σ. 20 καὶ ἄλ-
λαχοῦ μιλά γιὰ «κεραῖες» τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ σ. 20 καὶ ἄλλαχοῦ μιλά γιὰ «σκέλη» τοῦ σταυροῦ. 2) Ὁ Π.Ο. στὴ σ. 20 μιλά γιὰ «ἐξωνάρθηκα», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στὴ

σ. 20 μιλά για «ἐσωνάρθηκα» (και «Περίστωο» σὲ σχῆμα Π πὺ περιβάλλει ἀπὸ τρεῖς πλευρὲς τὸ Ἱερὸ Βῆμα, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸν ἐσωνάρθηκα). 3) Ὁ Π.Ο. στή σ. 22 λέγει: «οἱ καμαρωτὲς κεραῖες τοῦ σταυροῦ», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στή σ. 21 λέγει: «τὰ ἡμικυλινδρικά σκέλη τοῦ σταυροῦ». 4) Ὁ Π.Ο. στίς σελ. 33, 42 κ.ἄ. μιλά για «Καχριὲ Τζαμί», ἐνῶ ὁ Ν.Ο. στίς σελ. 36, 46 κ.ἄ. μιλά ὀρθότερα για «Μονὴ τῆς Χώρας». 5) Ἴδου καὶ ἄλλα παραδείγματα: Π.Ο., σ. 56: Στὸν Ἐξωνάρθηκα—Ν.Ο., σ. 62: Στὴ δυτικὴ στοά. Π.Ο., σ. 58: Στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς στοᾶς—Ν.Ο., σ. 65: Στὸν Ἐσωνάρθηκα. Π.Ο., σ. 60: Στίς δύο ἄλλες πλευρὲς τῆς στοᾶς—Ν.Ο., σ. 67: Στὴ νότια στοά καὶ στὸν ἐσωνάρθηκα. Π.Ο., σ. 62: Προπάτορες—Ν.Ο., σ. 69: Προφήτες.

δ) Εἰ κ ὶ ν ε ς. Στὸν Π.Ο. ἡ κάτοψη καὶ ἡ τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βρίσκονται στὸ τέλος ἐκτὸς κειμένου, ἐνῶ στὸ Ν.Ο. βρίσκονται ἐντὸς κειμένου στίς σελ. 17 καὶ 18, πράγμα πὺ διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη. Ἐπὶ πλέον ἔχουν προστεθεῖ ἀκόμη δύο Σχέδια ἐντὸς κειμένου στὸ Ν.Ο., στή σ. 26 ἡ ἀναπαράσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὰ ΝΔ (ὅπου σημειώνεται καὶ ἡ θέση τοῦ ψηλοῦ κωδωνοστασίου πὺ δὲν ὑπάρχει σήμερα) καὶ στή σ. 35 ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ μὲ τίς θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Α. Ξυγγόπουλου. Ὑπάρχουν μερικὲς διαφορὲς καὶ στίς Εἰκόνες τῶν δύο Ὁδηγῶν, Παλαιῶ καὶ Νέου, πὺ ἀφοροῦν τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι σημαντικὲς.

Αὐτὲς εἶναι οἱ σπουδαιότερες διαφορὲς τοῦ ἀναθεωρημένου Νέου Ὁδηγοῦ τοῦ 1986 ἀπὸ τὴν παλαιὰ του ἐκδοσὴ τοῦ 1972. Ἐν γένει ὁμοῦ ὁ Ὁδηγὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης μὲ τίς σημαντικὲς ἱστορικὲς πληροφορίες του, τίς ὠραῖες περιγραφὲς του καὶ τὸ εὐχάριστο ἀφηγηματικὸ ὕφος τοῦ συγγραφέα του εἶναι ἀντάξιος τοῦ λαμπροῦ μνημείου πὺ περιγράφει.

V

Ἐκδόθηκε ἀκόμη ἓνας Ὁδηγὸς μνημείου τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1982, ἀλλὰ παρ' ὅλο ὅτι ἡ ἐκδοσὴ του εἶναι παλιότερη ἀπ' αὐτὲς πὺ παρουσιάσαμε παραπάνω, τὸν ἀφήσαμε τελευταῖο, γιατί ἡ ἐκδοσὴ του δὲν εἶναι ἀναθεώρηση παλιότερης, ἀλλὰ ἀπλὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδοσῆς του τὸ 1976. Πρόκειται για τὸν Ὁδηγὸ τῶν Τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης:

Γ ε ω ρ γ ῖ ο υ Γ ο ὐ ν α ρ η, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Θεσσαλονίκη 1982. Ὁδηγοὶ Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθμ. 8. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Π. Α. Βοκοτόπουλος. (1η ἐκδοσὴ 1976. Ἀνατύπωση 1982. Γενικὸς ἀριθμὸς Ι.Μ.Χ.Α. 168).

Ἐφοῦ κρίναμε χρήσιμο νὰ τὸν παρουσιάσουμε στοὺς ἀναγνώστες τῶν «Μακεδονικῶν», θὰ δώσουμε ἐδῶ τουλάχιστο τὰ περιεχόμενά του:

Εἰσαγωγή: Θέση, ἴδρυση καὶ ὀνομασία τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης: Τὰ τείχη καὶ ἡ ἱστορία τους—Βυζαντινὴ ὀχύρωση—Τουρκικὴ περίοδος.

Διαμόρφωση καὶ περιγραφή τῶν τειχῶν: Πύλες καὶ Πύργοι τοῦ τείχους:

Πύλες: Ἀνατολικὲς πύλες—Δυτικὲς πύλες—Θαλάσσιες πύλες—Βόρειες πύλες—Πύλες τῆς Ἀκρόπολης. Οἱ πύργοι τοῦ Τείχους: Ὁ ΝΑ γωνιαῖος πύργος—Πύργος τῆς Σαμαρείας—Πύργος τοῦ Ὀρμίσδα—Πύργος τῆς Ἀλυσσῶς—Πύργος τῶν Βουργεσιῶν—Πύργος τοῦ Χαμὸδρακος—Πύργος τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου—Πύργος τοῦ Ἀγάλματος—Τὸ Ἐπταπύργιο Φρούριο (Γεντί-Κουλέ).

Ἡ τοιχοδομία τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης.

Καταστροφή τῶν Τειχῶν.
Βιβλιογραφία.
Κατάλογος σχεδίων καὶ εἰκόνων.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, Μεταφρασμένα τουρκικά ἔγγραφα τοῦ μετοχίου «Ὁρφάνη» τῆς μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους (1535-1733), Ἀρχεῖον Καβάλας, ἀρ. 1, Δημοσιεύματα Λαογραφικοῦ Μουσείου-Μουσείου ἔργων Πολυγνώτου Βαγῆ, Καβάλα 1987, σελ. 110, πίν. XII.

Στὰ ἐγκαταλειμμένα στὸ Πράβι (Ἐλευθερούπολη) Ν. Καβάλας κατάλοιπα τοῦ μητροπολίτη Ἐλευθερουπόλεως Σωφρονίου Σταμούλη (1885-1960) ἀνακάλυψε ὁ σ. χφ.-τετράδιο μὲ 13 μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ τουρκικὰ ἔγγραφα, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1535 ἕως τὸ 1733 καὶ ἀφοροῦν τὶς ἰδιοκτησιακὲς σχέσεις τῆς μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους μὲ τὸ μετόχι «Ὁρφάνη» Παγγαίου, «ἀνατολικῶς τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Στρυμῶνος περὶ τὰ ὀκτῶ χιλιόμετρα» (σ. 93). Δώδεκα ἀπὸ τὰ δεκατρία πρωτότυπα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐνετόπισε ὁ σ. στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Διονυσίου. Τὰ ἔγγραφα εἶχαν μεταφραστῆ ἀπὸ τὸν Δημήτριον Σάββα Σερραῖον καὶ ἐγράφησαν στὸ τετράδιο τὸν Ἀπρίλιο 1913 ἀπὸ τὸν Κωνσταντινοπολίτη Διονυσιάτη μοναχὸ Δομέτιον, ὅπως ἀπέδειξε ὁ σ. «Ὁ μοναχὸς αὐτός, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς, προχώρησε κατὰ τὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ παρόντος αἰῶνα σὲ μιὰ κατὰταξιν καὶ τακτοποίησιν—πολλὰς φορὲς καὶ ἀποκατάστασιν τῶν φθαρμένων ἀπὸ τὸ χρόνο—ἐγγράφων τῆς μονῆς. Τότε, ὅπως φαίνεται, πρόσθεσε σὲ πολλὰ ὀθωμανικὰ ἀλλὰ καὶ ἑλληνικὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς (στὸ verso), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρίθμησιν, καὶ κάποιες σημειώσεις» (σ. 27). Τὰ μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ ἔγγραφα χρησιμοποιήθηκαν στίς μετὰ τὸ 1913 προσφυγῆς τῆς μονῆς γιὰ τὴ διεκδίκηση τοῦ μετοχίου καὶ γιὰ τὴ διασφάλισιν τῆς περιουσίας τῆς ἀπὸ τοὺς καταπατητῆς. Τὸ χφ.-τετράδιο δόθηκε στὸν Σωφρόνιο Ἐλευθερουπόλεως ἀπὸ τὸν Γαβριὴλ Διονυσιάτη στίς 19 Μαρτίου 1930. Τὸ Ὁρφάνι ὑπαγόταν στὴ δικαιοδοσίαν τῆς μητροπόλεως Ἐλευθερουπόλεως.

Αὐτὲς καὶ ἄλλες συναφεῖς πληροφορίες παρουσιασμένες μὲ λεπτομέρεια καὶ μεθοδικότητα περιλαμβάνονται στὰ πέντε κεφάλαια τῆς εἰσαγωγῆς: 1. Τὸ τετράδιο τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. 2. Ὁ φάκελος τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Διονυσίου. 3. Ὁ γραφέας τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. 4. Τὸ μετόχι τοῦ Ὁρφανίου καὶ οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴ διάσωσίν του. 5. Ὁ κάτοχος τοῦ τετραδίου τῶν μεταφρασμένων ἐγγράφων. Εἰδικὰ στὸ 4ο κεφάλαιον σκιαγραφεῖται ἡ ἱστορία τοῦ μετοχίου ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἕως τὴν ἐρήμωσίν του στὴ δεκαετίαν τοῦ 1930 καὶ οἱ προσπάθειες τῆς μονῆς Διονυσίου νὰ διασφαλίσῃ τὴν κυριότητα τῆς ἰδιοκτησίας.

Ἀκολουθεῖ ἡ δημοσίευσιν τῶν δεκατριῶν ἐγγράφων μὲ ἐκτενὴ καὶ ἐπιμελημένο σχολιασμὸ σὲ θέματα τοπογραφικὰ περιοχῆς Παγγαίου, Χαλκιδικῆς καὶ Λήμνου, ὅπου ἡ μονὴ Διονυσίου εἶχε μετόχια, θέματα φορολογικὰ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἡμερολογιακὰ Ἐγίρας καὶ ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ. Παρατίθενται ἐπίσης σχόλια προσωπογραφικὰ καὶ σχόλια σὲ ἀξιώματα τῆς τουρκικῆς ἱεραρχίας. Γίνονται ἐπίσης συσχετισμοὶ μὲ ἄλλες μεταφράσεις τῶν ἰδίων τουρκικῶν ἐγγράφων, τὶς ὁποῖες βρῆκε ὁ σ. στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς Διονυσίου, ὅπως ἐπίσης συσχετισμοὶ μὲ πληροφορίες ἀπὸ ἄλ-

λα δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα έγγραφα. Το σύνολο του σχολιασμού δίνει λεπτομερή εικόνα του μετοχίου Όρφανίου από τον 16ο αί. έως σήμερα. Έχω τη γνώμη ότι τα τοπογραφικά σχόλια, κυρίως όσα αφορούν το μετόχι Όρφανίου, θα ήταν παρουσιασμένα με έποπτικότερο τρόπο, εάν συνοδεύονταν από χάρτη και τοπογραφικό διάγραμμα.

Η έργασία κλείνει με χρήσιμο «Εύρετήριο προσώπων, τόπων και πραγμάτων» και εικονογραφείται με φωτογραφίες των δώδεκα πρωτότυπων τουρκικών εγγράφων. Θα περίμενε κανείς και 1-2 φωτογραφίες του χφ. - τετραδίου, και ως μαρτυρία και ως δείγμα της καλλιγραφικής γραφής του μοναχού Δομετίου.

Η έργασία του Γ.Π. είναι χρήσιμη για πολλούς λόγους. Πρώτον, παρουσιάζει με έπιμέλεια, λεπτομέρεια και βιβλιογραφική ένημέρωση πρωτογενές ύλικό, χρήσιμο για τη μη γραφείσα άκόμη ιστορία της περιοχής Παγγαίου και των σχέσεων της με το Άγιον Όρος κατά τους μεταβυζαντινούς και νεωτέρους χρόνους. Είναι και επίκαιρη μόλις πρόσφατα παρουσιάστηκαν για την ίδια περίπου περιοχή τρεις έργασίες με τον γενικό τίτλο *Continuity and Change in Chalkidiki and the Strymon* (J. Lefort, H. Lowry, V. Dimitriadis) στο *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, εκδότες A. Bryer και H. Lowry, Birmingham-Washington D.C. 1986. Σε εξέλιξη βρίσκεται επίσης το αρχαιολογικό πρόγραμμα έπιφανειακής έρευνας (έπισκόπησης) στην περιοχή του δέλτα του Στρυμόνα, που έχει αναλάβει η Άρχαιολογική Υπηρεσία και η Βρετανική Σχολή Άθηνών. Δεύτερον, άποδεικνύει άκόμη μία φορά τη χρησιμότητα των τουρκικών πηγών για την άντληση ιστορικών πληροφοριών σχετικών με την ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους και έπαναφέρει στο προσκήνιο την άναγκη προώθησης των έλληνικών σπουδών στον τομέα της τουρκικής γλώσσας και παλαιογραφίας. Τρίτον, άποτελεί το άπαραίτητο φιλολογικό και ιστορικό υπόβαθρο για την άνάλυση αρχαιολογικού προγράμματος άνασκαφικής έρευνας του μετοχίου Όρφανίου, που θα είναι η δεύτερη προσπάθεια έρευνας μεταβυζαντινού χώρου στη Βόρεια Ελλάδα—ή πρώτη ήταν η έρευνα στα Σιδηροκάυσια της Χαλκιδικής (1976-1978) από το Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης και την Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρισίων, άκόμη αδημοσίευτη. Τέλος, άποδεικνύει ότι η έλληνική έπαρχία είναι γη παρθένα, ή όποια άνταμείβει τον αρχαιοδίφη έπιστήμονα που την καλλιεργεί.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Colin Renfrew, Maria Gimbutas, and Ernestine S. Elster (eds), *Excavations at Sitagroi*, Vol. 1, The Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles, 1986, σ. I-XXI+ 1-504, έγχρωμοι και μαυρόασπροι πίνακες, σχέδια (ISBN 0-917956-51-56).

Άν οι σελίδες που ακολουθούν δέν ήταν μια παρουσίαση-κριτική βιβλίου, θα μπορούσαν να έχουν τον τίτλο «Η νεολιθική και η πρώιμη έποχή του χαλκού της Μακεδονίας και της εδρύτερης της περιοχής με την προοπτική της δημοσίευσης της άνασκαφής των Σιταγρών». Η άνασκαφή αυτή είχε σαφείς στόχους ήδη από την έναρξή της (1967), στόχους που ήδη είχαν διαγραφεί με διάφορα άρθρα του Renfrew, κατά κύριο λόγο, αλλά και κάποιων συνεργατών του. Οί στόχοι αυτοί ήταν, σε γενικές γραμμές: η πολυδιάστατη έπιστημονική συνεργασία για την προσέγγιση του θέματος του περιβάλλοντος-οικολογίας-οικονομίας, ή προσέγγιση του προβλήματος των άρχων

της μεταλλουργίας στη Βαλκανική, ή εκμετάλλευση των ραδιοχρονολογιών για την ανατροπή του χρονολογικού συστήματος μεταξύ Ανατολίας-ΝΑ Ευρώπης, κλ. Η διεπιστημονική και η ανασκαφική εμπειρία του Renfrew, κυρίως από τους Σιταγρούς, αλλά και από άλλες θέσεις (Σάλιαγκος, Μήλος), ή σύνδεση της εμπειρίας αυτής (την όποια, ως ένα όρισμένο σημείο, εκπροσωπούσε κατά την δεκαετία του '70 ή λ. σχολή του Cambridge) με την θεωρία και μέθοδο της Νέας Αρχαιολογίας (Renfrew 1972) και ή προώθηση της σύνδεσης αυτής σε συνεχώς βελτιούμενα θεωρητικά σχήματα, αποτέλεσαν τους άξονες για μια άλματώδη εξέλιξη ή και μεταστροφή της επιστήμης της αρχαιολογίας όχι μόνο σε ευρωπαϊκό αλλά και σε διεθνές επίπεδο.

Η τελική δημοσίευση λοιπόν των Σιταγρών, όταν μάλιστα κυκλοφορήσει και ο 2ος και τελευταίος τόμος για τον οποίο θα επανέλθουμε, αν και είδε το φως με πολύ μεγάλη καθυστέρηση για τα δεδομένα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, δείχνει, εκ των υστέρων θα έλεγε κανείς, όλο το φάσμα της υποδομής που απαιτήθηκε για να εδραιωθεί ή εξέλιξη αυτή. Και βέβαια καθίσταται σαφές ότι αν θα ήταν δυνατό ή δημοσίευση των Σιταγρών να γίνει μία δεκαετία νωρίτερα, ίσως ή προϊστορική έρευνα στη Βόρεια Ελλάδα να ξπαιρνε μία πιό ουσιαστική μορφή συνειδητοποιώντας, ίσως, την ανυπαρξία ή ανεπάρκεια της στών τομέα αυτό νωρίτερα. Άλλα ακόμη και οι διάφορες προκαταρκτικές ανακοινώσεις του Renfrew ή συνεργατών του, αποτέλεσαν τό έρέθισμα, τουλάχιστο στην περίπτωση την δική μου, για την όργάνωση ανάλωσης, κατά τό δυνατό, έρευνας από ελληνικής πλευράς. Πιστεύω ότι ή παρουσίαση και των δύο αυτών τόμων πρέπει να συνδυασθεί με τα δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφικές μου έρευνες (Γραμμένος 1984), τις άλλες ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων έτων και τα όσα έχουν εκτεθεί σε πρόσφατή μου σύνθεση (Γραμμένος 1987), ή όποια προηγήθηκε από τον τόμο αυτό.

Ο πρώτος τόμος αποτελείται από δύο μέρη: τό πρώτο τιτλοφορείται «Η πολιτιστική συνέχεια και τό προϊστορικό περιβάλλον» και τό δεύτερο «Από τα τεχνοπράγματα (artifacts) στην κοινωνία». Ο τόμος από πλευράς πινάκων, καταλόγων, λημμάτων κ.λ. έχει αυτοτέλεια. Έχει όκτώ κεφάλαια.

Στό 1. Κεφάλαιο (Colin Renfrew, Η Βορειοανατολική Ελλάδα: Τό αρχαιολογικό πρόβλημα) ό Renfrew αναφέρεται στα της γνωστής διάστασης που άφορούν τό χρονολογικό πρόβλημα Βαλκανικής-Ανατολίας. Στό μεταξύ έχουν προκύψει νεότερα στοιχεία για τό θέμα αυτό που ενισχύουν ή μάλλον όριστικοποιούν την άποψη της αυτόνομης εξέλιξης της Βαλκανικής και την έξίσωση της Vinča A με τις άρχές της NN και όχι με τις άρχές της ΠΕΧ (Γραμμένος 1984). Κατά τα άλλα, στό κεφάλαιο αυτό αναφέρεται γενικά στα θέματα και των δύο τόμων, ενώ τα αναφερόμενα για τις ανασκαφικές μεθόδους στό 2. Κεφάλαιο (C. Renfrew, Η πορεία του προγράμματος), εφαρμόζονται πλέον, ή καταβάλλεται προσπάθεια να εφαρμοσθούν, στις συστηματικές προϊστορικές ανασκαφές. Έκείνο που θα παρατηρούσε κανείς βέβαια, είναι ότι ή ανασκαφή των Σιταγρών δέν προηγήθηκε στα πάντα, αν μή τι άλλο, στην άποκατάσταση των πολιτιστικών φάσεων (σ. 13), άφου προηγήθηκε ή ανασκαφή του Ντικίλι Τάς ή και του Ακροποτάμου άκόμη. Σημαντικότατο βέβαια είναι τό γεγονός ότι ύπάρχει τομή στό κέντρο του οικισμού (ΖΑ) που καλύπτει όλο τό φάσμα της στρωματογραφίας του και με βάση την όποια καταρτίστηκε οι φάσεις του οικισμού. Προέκταση της τομής αυτής είναι ή τομή ΖΒ ή όποια «πέρασε», με την επίβλεψη του γνωστού παλαιοζωολόγου Payne, όλη από νεροκόσκινο άφου, όπως και στην ανασκαφή της Δήμητρας, ό Άγγίτης ήταν πολύ κοντά. Κατά τα άλλα, από πλευράς κοσκινισμάτων, έγιναν τα έξης (σ. 21 κ.έξ.): όλα τα χώματα περνούσαν από νεροκόσκινο με «μάτι» 0,03 μ. και από κάθε

στρώμα κάθε τομής συλλεγόταν χώμα σε δύο πλαστικές σακούλες μεγάλου μεγέθους για την περισυλλογή του παλαιοβοτανολογικού υλικού. Με τον τρόπο αυτό (1) το κόστος της ανασκαφής μειώνεται πάρα πολύ και (2) τα δεδομένα έχουν αξία από στατιστική πλευρά (standardization). Βεβαίως με τον τρόπο αυτό όπως έδειξε η εμπειρία της Δήμητρας όπου κοσκινιζόταν όλο το χώμα, ειδικά από οικισμούς όπως αυτοί, χάνεται ένα μεγάλο ποσοστό από όλα τα υλικά. Όλα, επομένως, εξαρτώνται από την επιλογή της ανασκαφικής στρατηγικής. Ο Renfrew αναγνωρίζει (1) την τεράστια δυσκολία για την αποκάλυψη συγκεκριμένων οικοδομικών λειψάνων σε τέτοιους οικισμούς, (2) το ότι διδάχτηκε από την εμπειρία των συναδέλφων από την Βουλγαρία και (3) ότι κάποια σαφή κάτοψη δίνει μόνο το λ. «καμένο σπίτι» της ΠΕΧ, επειδή η φωτιά στερεοποίησε την από ηηλό ύποδομή των τοίχων του κτιρίου.

Στο 3. Κεφάλαιο (D. A. Davidson, Γεωμορφολογικές σπουδές) ο γνωστός γεωαρχαιολόγος παρουσιάζει μια γεωμορφολογική ανάλυση της πεδιάδας της Δράμας, στην οποία, βέβαια, όπως είναι γνωστό, εκτός από το Ντικιλί Τας και τους Σιταγρούς, υπάρχουν 20 προϊστορικοί οικισμοί, νεολιθικοί και της εποχής του χαλκού. Ο Davidson είναι ένας από τους κυρίους εισηγητές της γεωαρχαιολογίας στην Ελλάδα και βέβαια, τόσο η συμβολή του αυτή, όσο και τα άρθρα του που προηγήθηκαν, με άφορη κυρίως τους Σιταγρούς, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Τα σημεία στα οποία αναφέρεται ο Davidson (βλ. και Γραμμένος 1980), κυρίως όσα δεν έχουν γίνει μέχρι τώρα γνωστά και μάλιστα ενδιαφέρουν ιδιαίτερα εδώ, σε συνδυασμό με συμπεράσματα που προέκυψαν μετά τις έρευνές του, είναι τα εξής: Από γεωμορφολογική άποψη έχουν εντοπισθεί πέντε ειδών εδάφη, δηλαδή οι υπόγειες των βουνών, δύο ειδών αλλουβιακές αποθέσεις, περιοχή με ασβεστολιθικό έδαφος, ή περιοχή με την τύψη και ελώδη έδαφος. Για την χρονολόγηση των αλλουβιακών αποθέσεων χρησιμοποιεί, όπως βεβαίως είναι εύλογο, τα δεδομένα από τους οικισμούς, δηλαδή τον συσχετισμό των επιχώσεων των οικισμών με τις αλλουβιακές αποθέσεις και εκείνο που καθίσταται άμεσως σαφές είναι ότι η χρονολόγησή τους είναι ποικίλη και πρέπει να εξετάζεται για κάθε ένα οικισμό χωριστά. Στην χρονολόγηση των αλλουβιακών αποθέσεων συμβάλλει ακόμη και η άνευρηση οστράκων των ιστορικών χρόνων, όπως π.χ. στην περίπτωση του Μεγαλόκσμου. Με την χαρτογράφηση της γεωαρχαιολογικής φυσιογνωμίας της πεδιάδας σε συνδυασμό και με τα στοιχεία των προϊστορικών οικισμών όλων των περιόδων, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα: Το μέγιστο ποσοστό των οικισμών βρίσκεται μέσα στις αλλουβιακές αποθέσεις και μάλιστα από αυτές που προηγήθηκαν από την ίδρυση των οικισμών. Οι συνθήκες για την ανθρώπινη διαβίωση στις περιοχές αυτές των αποθέσεων και ιδιαίτερα στις χαμηλότερα υψομετρικά, είναι σχεδόν ιδανικές από κάθε άποψη. Το συμπέρασμα αυτό είναι αντίθετο από το Fotiadis (1985) για την λεκάνη των Σερρών, ότι δηλαδή εκεί υπάρχει μερική γεινίαση των οικισμών με περιοχές με αλλουβιακές αποθέσεις και ότι η παραγωγικότητά τους δεν αποτελεί κριτήριο για την εγκατάσταση των οικισμών. Η παραγωγικότητα του εδάφους εξαρτάται από την ανθρώπινη εργασία και όχι από τις αλλουβιακές αποθέσεις. Το σίγουρο είναι ότι τίθεται ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα, το οποίο θα χρειαζόταν μια πιο συστηματική διαπραγμάτευση. Εκείνο που θα ήταν εύλογο, είναι ότι το συμπέρασμα του Fotiadis δεν αποκλείει βέβαια την εγκατάσταση και σε αλλουβιακές αποθέσεις: απλώς δεν την θεωρεί, και σωστά, αυτονόητη. Εξάλλου το συμπέρασμα του Davidson διαφέρει κατά κάποιο τρόπο και από το συμπέρασμα του Appendix D (Κεφάλαιο 6) των Higgs και Vita-Finzi για μειωμένες πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της ευρύτερης περιοχής των Σιταγρών (βλ. εδώ σ. 392).

‘Ο συνεργάτης του Davidson B. Thomas άποκαθιστά στο ίδιο Κεφάλαιο την στρωματογραφική Ιστορία του οικισμού και της άμεσής του περιοχής (σχέση κοίτης ποταμού με οικισμό, διάβρωση, έπίχωση, περίοδοι άλλουβιακών άποθέσεων και έλλα), ενώ ο Davidson, με βάση την ανάλυση 37 δειγμάτων από την πληρέστερη στρωματογραφικά τομή (ZA) προχωράει στην ανάλυση του εδάφους (soil analysis) και ειδικότερα στην ανάλυση του βαθμού της αντιπροσώπευσης των διαφόρων στοιχείων (particle size analysis) στα δείγματα του χώματος που προέκυψαν από κόσκινο με «μάτι» 0,002 μ. Προχωράει όμως και στην ανάλυση της περιεκτικότητας σε φωσφόρο και σε οργανικές ουσίες των διαφόρων δειγμάτων, ανάλυση ή όποια άποδεικνύει την ύπαρξη κατοίκησης, άκόμη και όταν δεν υπάρχουν άρχαιολογικά δεδομένα (δστρακα π.χ.). Με την ανάλυση των στοιχείων άποδεικνύεται π.χ. ότι ο πηλός για την κατασκευή του «καμμένου σπιτιού» προέρχεται από τις όχθες του Άγγίτη. Με την ανάλυση της περιεκτικότητας σε φωσφόρο άποδεικνύεται ότι στα βαθύτερα στρώματα μειώνεται ή περιεκτικότητά του, γεγονός που σημαίνει ότι στις νεότερες φάσεις του οικισμού έχει αύξηθει ό πληθυσμός. Ένα άλλο συμπέρασμα οδισιαστικό είναι ότι ή άλλαγή των πολιτιστικών φάσεων του οικισμού (I-Vb) σχετίζεται με άλλαγή στην αντιπροσώπευση των διαφόρων στοιχείων, στην αναζήτηση δηλαδή νέων άλλουβιακών πηγών για τις διάφορες κατασκευές. Τέλος, ένα τελευταίο συμπέρασμα: ‘Η μείωση στην περιεκτικότητα σε φωσφόρο των δειγμάτων 21 και 29 θά μπορούσε να σημαίνει έγκατάλειψη μεταξύ των φάσεων III και IV και Va και Vb. Και αυτό είναι μία οδισιαστική προσφορά της γεωαρχειολογικής έρευνας, άφοδ είναι γνωστή ή συζήτηση που έχει αναπτυχθεί γύρω από τό χρονολογικό πρόβλημα που προκύπτει έξαιτίας και των κενών αυτών.

Τό 4. Κεφάλαιο είναι άφιερωμένο στην Ιστορία της πανίδας της περιοχής. (Judith Turner- J.R.A. Greig.). ‘Η σύνθεση αυτή επιτυγχάνεται με βάση ανάλυσεις γύρης. Οι δύο αυτοί ειδικοί, μαζί με τον Wijmstra, ό όποιος έκανε άνάλογη έργασία ειδικά για την πεδιάδα των Φιλίππων, και τον Bottema, έχουν έργασθει συστηματικά στη Μακεδονία. Πρόσφατα προσπάθησα να συνοψίσω τά δεδομένα από τις παλυνολογικές έρευνες στη Μακεδονία (Γραμμένος 1987), ή όποία, χόρη στους ειδικούς αυτούς, φαίνεται ότι είναι μία από τις καλύτερα έρευνημένες περιοχές. Τά δύο οδισιώδη συμπεράσματα, ότι δηλαδή από την νεολιθική έποχή μέχρι τις μέρες μας δεν έχει συμβεί οδισιαστική κλιματολογική άλλαγή και ότι τά δάση ή οι θάμνοι των πεδιάδων έξαφανίστηκαν από τις καλλιεργητικές άνάγκες, φαίνεται ότι και από την διαπραγμάτευση της Turner και του Greig δέν ανατρέπονται. Στην πολύτιμη προσθήκη του Κεφαλαίου αυτού (O. Rackham, Charcoal) έξετάζονται 100 δείγματα από καμμένα ξύλα διαφόρων ειδών και μεγεθών που προέκυψαν από την άνασκαφή, μία έργασία πολύ σπάνια όχι μόνο για τά έλληνικά άρχαιολογικά δεδομένα.

‘Ο γνωστότατος όπό τις έρευνές του και στην Έλλάδα Ούγγρος παλαιοζωολόγος S. Bökönyi, έχει αναλάβει και τη μελέτη του όλικού των Σιταγρών (Κεφάλαιο 5. Faunal Remains, με μία συμβολή του D. Janossy). ‘Όπως είναι γνωστό μία πρώτη άποψη της μελέτης του είχε δημοσιεύσει στον γνωστό τόμο για την νεολιθική Έλλάδα (NE). ‘Ανεξάρτητα με την διαφορετική με του Payne θέση του για τό θέμα των κοσκινισμάτων ή για θέματα καθαρά παλαιοζωολογικά, για τά όποια δέν είμαι σε θέση βέβαια να εκφράσω άποψη, εκείνο που μπορώ να κρίνω (βλ. και Γραμμένος 1987), είναι ότι τά δεδομένα των Σιταγρών έντάσσονται στις γνωστές άναλογίες (κατά είδη, φάσεις και ποσότητες) της Βαλκανικής από την νεολιθική και ΠΕΧ. Όδτως ή άλλως, ό Bökönyi άνήκει σε συγκεκριμένη σχολή και είναι μελετητής των δεδομένων από πολλούς οικισμούς της Βαλκανικής. Και βέβαια ό Bökönyi εκθέτει συστηματικά τά

της μεθόδου του (σ. 63 κ.ξξ.).

Στην εξέλιξη των τύπων των οικισμών αναφέρεται ο Blouet (Κεφάλαιο 6, Brian Blouet, Development of the Settlements Pattern), ενώ, σε προσθήκη του Κεφαλαίου αυτού, οι E. Higgs και C. Vita-Finzi εξετάζουν τις πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της περιοχής γύρω από τον οικισμό (Site Catchment Analysis). Οι τελευταίοι ήταν και οι εισηγητές της μεθόδου κατά την περασμένη δεκαετία. Ο Blouet, με βάση την επιφανειακή κεραμική, κατατάσσει τους οικισμούς με βάση τις φάσεις που προέκυψαν από την ανασκαφή των Σιταγρών. Στην φάση Σιταγροί Ι περιλαμβάνονται οι οικισμοί Σιταγροί, Ντικιλί Τάς, Τσόρλα, Νέα Μπάφρα. Αρχικά μία διόρθωση. Ο Τσόρλα είναι Τσόρλακ και ίσως να είναι παραθορόα της τουρκικής λ. τσολάκ (= κουτσός). Η σημερινή όνομασία της περιοχής είναι Ζωοδόχος Πηγή (Γραμμένος 1975 (1978).

Η διαπραγμάτευση του Blouet θα μπορούσε να συνοδεύεται και από μία προσθήκη με την χρονολόγηση της επιφανειακής κεραμικής αφού σίγουρα αντιπροσωπεύει της φάσης Σιταγροί Ι στην πεδιάδα της Δράμας (= MNIII με τα θεσσαλικά δεδομένα), θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπάρχει μόνο στους Σιταγρούς, ίσως στο Πολύστυλο (Γραμμένος 1984, 172), στο Μυλοπόταμο (Γραμμένος 1984, 174 κ.ξξ.), και στη Ζωοδόχο Πηγή (Γραμμένος 1975 (1978) (στο Γραμμένος 1984 από παραδρομή δεν αναφέρθηκε ή MN στην Ζωοδόχο Πηγή). Από τους οικισμούς Δράμας και Νέας Μπάφρας δεν υπάρχουν στοιχεία τουλάχιστο με βάση τα δεδομένα από την κεραμική που συνέλεξαν οι βρετανοί ερευνητές στην πεδιάδα και εκθέτονται στο Γραμμένος 1975 (1978). Επίσης, τουλάχιστο με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, δεν αντιπροσωπεύεται η φάση Δήμητρα Ια-β ή Σιταγροί Ι στο Ντικιλί Τάς (βλ. πρόσφατα Séferiadès 1983). Με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να διορθώσω μια άβλεψία, δική μου αυτή τη φορά. Οι άναφερόμενες κεραμικές κατηγορίες από το Ντικιλί Τάς στο Γραμμένος 1984, 56 είναι NN και πρέπει να μεταφερθούν στη σελίδα 71.

Ανεξάρτητα πάντως από τις δυσκολίες για τον έντοπισμό της φάσης Σιταγροί Ι στην επιφανειακή κεραμική, πιστεύω ότι η φάση αντιπροσωπεύεται σε όλους σχεδόν τους οικισμούς της πεδιάδας Δράμας και Σερρών και ότι οι θέσεις Σιταγροί, Πολύστυλο(ς), Μυλοπόταμος (:) και Ζωοδόχος Πηγή αντί των θέσεων που παραθέτει ο Blouet, δεν αλλάζουν και πολύ την εικόνα της χωρικής κατανομής των οικισμών στη φάση αυτή. Τέλος, με βάση τα δεδομένα από το Γραμμένος 1984, στους καταλόγους των οικισμών των επομένων φάσεων που παραθέτει ο Blouet θα πρέπει, εννοείται για την πεδιάδα της Δράμας, να προστεθούν και άλλοι οικισμοί.

Η μείωση των οικισμών κατά την φάση III σε σχέση με την φάση II που υποθέτει ο Blouet, μείωση βεβαίως που δεν προϋποθέτει, πάντα κατά τον Blouet, και πληθυσμιακή μείωση, αφού έγινε δυνατή ή πληθυσμιακή συγκέντρωση σε λιγότερους αλλά καλύτερα οργανωμένους οικισμούς, είναι συμπεράσματα που μάλλον δεν θα πρέπει να ισχύουν (βλ. συσχετισμό προδιμηνιακών και διμηνιακών φάσεων στο Γραμμένος 1984). Είδικα για την πληθυσμιακή συγκέντρωση θα παρατηρούσα ότι, σε αντίθεση με την Κεντρική Μακεδονία, στην Ανατολική δεν υπάρχουν οικισμοί με μεγάλη έκταση. Το ίδιο, ως προς τον πληθυσμό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς και για την ΠΕΧ. Άλλα και για την YEX δεν μπορεί να υποστηριχθεί αύξηση οικισμών πληθυσμού στην Ανατολική Μακεδονία (Γραμμένος 1980) σε αντίθεση με την Κεντρική Μακεδονία. Ενδιαφέρον είναι ότι και ο Blouet ξεχωρίζει νεολιθικούς οικισμούς που σαφώς διαφέρουν ως προς το μέγεθος, παρά την διάβρωση και τις σύγχρονες επεμβάσεις.

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις των Higgs και Vita-Finzi που ακολουθούν σχετικά με τις μειωμένες πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες της ευρύτερης περιο-

χῆς τῶν Σιταγρῶν.

Ἀκολουθεῖ κατόπιν τὸ σχετικὸ μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἀκολουθία Κεφάλαιο (Κεφάλαιο 7, Colin Renfrew, The Sitagroi Sequence). Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, σὲ μία ἀπὸ τὶς τομὲς (ZA) ἀντιπροσωπεύεται ὅλη ἡ ἀκολουθία. Ἡ τομὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀνασκαφικὸ ἐπίτευγμα ἀφοῦ φθάνει ὡς τὸ παρθένο ἔδαφος, δηλαδὴ φθάνει σὲ βάθος 11 μ., εἶναι κλειστὴ ἀπὸ παντοῦ καὶ ἔχει διαστάσεις μόνον 4×4 μ.

Ὁ ἀριθμὸς, τὸ βῆρος τῶν ὀστράκων καὶ ἡ ποσοστιαία ἀντιπροσώπευσή τους ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη, πράγμα ἐξαιρετικὰ χρήσιμο καὶ γιὰ τὶς μελλοντικὲς συγκριτικὲς ἐρευνες. Σημαντικὸ εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὅλο τὸ χῶμα τῆς ZA πέρασε ἀπὸ κόσκينو μὲ «μάτι» 0,03, ἀρκετὰ μεγάλο βέβαια, ἢ μᾶλλον πολὺ μεγάλο, ἀφοῦ τῆς Φυλακοπῆς ἦταν 0,01 μ., ἀλλὰ ὅπωςδὴποτε εἶναι μιὰ σίγουρη βάση. Δηλαδὴ στὸ σύνολο τῶν 176 κ.μ. χῶματος τῆς τομῆς ZA βρέθηκαν 28.213 ὄστρακα μὲ βῆρος 817 κιλά. Τὰ δεδομένα ἀπὸ τὴ Δήμητρα εἶναι σαφῶς ὑψηλότερα:

Δήμητρα I = MNIII = Σιταγροὶ I = 11,2 κ.μ. χῶμα = 16539 ὄστρακα = 291440 γρ. (ἀκοσκίνιστο τὸ χῶμα).

Δήμητρα II = φάση Τσαγκλί-Ἀράπη = Σιταγροὶ II = 17,6 κ.μ. χῶμα = 19877 ὄστρακα = 244825 γρ. (κοσκινισμένο μὲ ξεροκόσκينو τὸ χῶμα καὶ μὲ «μάτι» τοῦ τελευταίου ἀπὸ κάτω κόσκινου 0,003 μ. (Γραμμένος 1984,41).

Οἱ διαφορὲς αὐτὲς ὀφείλονται βέβαια σὲ διαφορετικὲς ἐπιλογὲς γιὰ τὴν περισυλλογή.

Ξεχωρίζουν 33 κεραμικὲς κατηγορίες μὲ τὸ κριτήριον, ὅπως στὴ Δήμητρα καὶ τὰ Βασιλικά, τὴν χρωματικὴ ἐντύπωση-τεχνικὴ καὶ οὐσιαστικὰ εἶναι ἴδιες, ἢ παραλλαγὲς τῶν κατηγοριῶν ποὺ ὁ French εἶχε ξεχωρίσει δημοσιεύοντας ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἀπὸ οἰκισμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Πολὺ σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μὲ διαγράμματα γιὰ κάθε κατηγορία δίνεται ἡ ποσοστιαία, ἀπὸ πλευρᾶς βάρους καὶ ἀριθμοῦ ὀστράκων, ἀναλογία τους στὰ συγκεκριμένα στρώματα. Παραθέτονται μάλιστα ἄσχοι ἐγχρωμοὶ πίνακες γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὴ καὶ ἀναγνωρίσιμη ἡ κάθε γραπτὴ κατηγορία, ἀφοῦ ἡ πο:κιλία τους εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐντυπωσιακὴ. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὶς 28 γραπτὲς κατηγορίες ἀπὸ τὴ Δήμητρα εἶναι, ἢ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι, ἡ ἐξῆς:

Σιταγροὶ (σ. 159 κ.ἐξ.)

Black on Red

Brown on Buff

Brown on Cream

Black Topped

Black Topped with

Differential Burnishing

(δηλαδὴ ἡ φαῖα ἐπιφάνεια εἶναι ἀνώμαλη

μὲ γραμμικὲς ἐξάρσεις

(streaky effect)

Coarse

Clymsy Grooved

Dark Burnished

Excised

Excised with Graphite

Δήμητρα (Γραμμένος 1984, 1984 κ.ἐξ.,
Γραμμένος 1987, Appendix I)

Κατηγορίες 1, 16, 22

Κατηγορία 23

Κατηγορία 2

Κατηγορία 26

Δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἢ, ἂν ὑπάρχουν δείγματα, θὰ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴν κατηγορία 26

Κατηγορία 4, 25, 27, 21.

Κατηγορία 18

Θὰ πρέπει νὰ ἐντάσσονται στὴν κατηγορία 3

Μᾶλλον κατηγορία 20

Ἐντάσσεται στὴν κατηγορία 13

Fine Black Burnished	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Fine Incised with Infillings	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 13
Gray Lustre Channeled	Κατηγορία 28
Graphite painted	Κατηγορία 5
Gray Lustre	Κατηγορία 3a (βλ. Γραμμένος 1984, 47)
Grooved	Κατηγορία 18
Incised	Κατηγορία 13
Matte Brown on White	Κατηγορία 10
Matt Red on Brown	Ἐντάσσεται στις κατηγορίες 2 και 23
Orange on Orange	Κατηγορία 15
Other painted	Βασικά ἡ κατηγορία 12
Pithos	Κατηγορία 4
Pale Fabric, Probably Painted	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Pale Burnished	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Red on Brown	Κατηγορία 6
Rippled	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Rural	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 4
Rusticated	Κατηγορία 27
Red on White	Θὰ πρέπει νὰ ἐντάσσεται στην κατηγορία 10
Smooth	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 3
Smearred	Δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀντιστοιχία
Stamped Pointillé	Ἐντάσσεται στην κατηγορία 13
White on Red	Δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀντιστοιχία

Παρατηροῦμε ὅτι, σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ κεραμικὲς κατηγορίες συμπίπτουν. Ὁ-
 πωσδήποτε, τώρα ποὺ ὑπάρχουν τὰ δεδομένα ἀπὸ τοὺς Σιταγροὺς καὶ τὴν Δήμητρα, μία
 μελέτη τῆς μικρῆς, ἔστω, κεραμικῆς διαφοροποίησης ἀνάμεσα σὲ δύο οἰκισμοὺς ποὺ
 ἀπέχουν μεταξύ τους σὲ εὐθεία γραμμὴ περίπου 30 χλμ., θὰ ἦταν ἀπὸ κάθε ἄποψη, μία
 πάρα πολὺ διαφωτιστικὴ ἐργασία, ἂν βέβαια στόχος τῆς ἦταν νὰ ἀναφερθεῖ στὸ θέμα
 τῶν ἀνταλλαγῶν τουλάχιστο. Ἡ περιγραφικὴ καὶ ποσοτικὴ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς
 (ἀντιπροσώπωση ἀριθμοῦ ὀστράκων κατὰ κιλό, ἢ ἀντιπροσώπωση τοῦ ποσοστοῦ
 τῶν ὀστράκων μὲ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων
 κ.λ.), παρέχει, τὰ ἴδια σὲ τελικὴ ἀνάλυση δεδομένα μὲ τὸν πίνακα Α τοῦ Γραμμένος
 1984 καὶ ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα ποὺ σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν
 Renfrew διατριβὴ τοῦ Keighleg (Marriott) ποὺ ἀναφέρεται στὸ ὕλικό τῶν Σιταγρῶν
 (1969), θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση γιὰ μιὰ τέτοια ἐργασία. Ἀλλὰ, εἰδικά
 γιὰ τοὺς Σιταγροὺς, καὶ ὄχι βέβαια μόνο γι' αὐτοὺς, εἶναι δεδομένα ποὺ συμβάλλουν
 κατὰ κύριο λόγο στὸ πρόβλημα τοῦ χωρισμοῦ τῶν περιόδων.

Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ραδιοχρονολογήσεων ποὺ παραθέτονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ
 κεφαλαίου εἶχαν ἤδη δημοσιευθεῖ. Τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν ἀποτελέσματα
 ἀπὸ πολλὰ ἐργαστήρια, τὰ ὁποῖα δὲν ἀλληλοσυγκρούονται. Μὲ βάση τὴν ραδιοχρονο-
 λογήσεις ἀπὸ τὰ στρώματα 41a καὶ 31 τῆς τομῆς ΖΑ, δηλαδὴ τὰ ἀκραία πρὸς τὰ πάνω
 καὶ πρὸς τὰ κάτω ὄρια μεταξύ τῶν φάσεων III καὶ IV (σ. 173 καὶ Fig. 8,2, ὕψος ἐπιχώ-
 σεων περίπου 1,80 μ.), ὑπάρχει ἓνα χρονικὸ ἀνοιγμα 600 ἐτῶν, τὸ ὁποῖο καλύπτουν τὰ
 στρώματα 40 ὡς 33. Ἀλλὰ γιὰ τὸ «κενὸ» αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε (ὑποσ. σ. 397).

Στὸ 8. Κεφάλαιο περιγράφονται τὰ εὐρήματα κατὰ τομὴ καὶ γενικὰ ἢ ὅλη ἀνα-
 σκαφικὴ ἐρευνα (Colin Renfrew, The Excavated Areas). Ἀναφέρονται δηλαδὴ κατὰ

φάση τὰ ἀρχιτεκτονικά δεδομένα, τὰ ἀγγεῖα πὺ ἀριθμήθηκαν, καὶ τὰ μικροαντικείμενα. Προηγείται ἡ παράθεση τῶν δεδομένων τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς (ZA), ἐνδὴ ἡ τῶν ὑπολοίπων τομῶν γίνεται συνολικά, ἀφοῦ προηγηθεῖ ἡ δημοσίευση μερικῶν ταφῶν τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου πὺ ἦταν σχεδὸν ἐπιφανειακές.

Οἱ τρεῖς μεγάλες κατασκευές πὺ ἀντοπίστηκαν στὸν μεγάλο τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (occupation episodes) εἶναι τὸ σύστημα τῶν ἀποθηκευτικῶν λάκκων (Bin Complex), ἡ λάκκων ἀπορριμμάτων, ἢ καὶ τὰ δύο, τὸ «μικρὸ σπίτι» καὶ τὸ «καμένο σπίτι». Καὶ οἱ τρεῖς ἀνήκουν στὴν ΠΕΧ. Ὁ τομέας αὐτός, στὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς ἀνασκαφῆς, ἦταν χωρισμένος σὲ μικρότερους πὺ, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνοποιήθηκαν. Στὴν περίοδο τῶν ἀποθηκευτικῶν λάκκων πὺ εἶναι καὶ ἡ νεότερη, τὰ σπίτια θὰ πρέπει νὰ ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ πλιθιά ξερραμένα στὸν ἥλιο. Σύγχρονες μὲ τὴν φάση τοῦ «μακριοῦ σπιτιοῦ» εἶναι πολλὲς παιδικές ταφές, πλησίον ἢ στὸ ἐσωτερικὸ του. Τὰ δεδομένα πὺ ἀφοροῦν τὴν ἀρχιτεκτονική, τὴν κεραμική, τὰ μικρὰ εὐρήματα καὶ οἱ ραδιοχρονολογήσεις, δίνονται χωριστὰ γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς οἰκοδομικές αὐτές φάσεις. Τὸ ἴδιο σύστημα ἀκολουθεῖται καὶ γιὰ τὰ δεδομένα τῶν ἄλλων τομῶν. Ἄμεσα βοηθητικὸς γιὰ τὸν ἀναγνώστη εἶναι ὁ Πίνακας 8.1 (σ. 222) ὅπου, μὲ ἀφορμὴ τὴν παράθεση τῶν κυβικῶν μέτρων ἀνασκαμμένου χώματος κατὰ τομὴ καὶ κατὰ φάση, μπορεῖ νὰ ἀνατρέχει κανεὶς στὶς συγκεκριμένες τομὲς γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν δεδομένων πὺ ἀφοροῦν τὴν κάθε φάση (π.χ. στὶς τομὲς KL ἀντιπροσωπεύονται μὲ 28,2 καὶ 25,4 κ.μ. οἱ φάσεις I καὶ II). Ἐπὶ συνόλου 17 τομῶν 4×4 ἢ 2×2 μ., ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ ἀπαντᾶται, ἀποκλειστικά ἢ ὄχι, σὲ 11 τομεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐνοποιημένοι εἶναι μόνο ἐκεῖνοι πὺ ἀπέδωσαν τὶς κατασκευές πὺ ἀναφέρομε. Ὅπως ἤδη εἶχε γίνῃ γνωστὸ, στὶς τομὲς πὺ ἔχουν νεολιθικές ἐπιχώσεις, δὲν βρέθηκαν κατόψεις οἰκῶν ἀλλὰ μόνο μεμονωμένες ἐστίες.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἔχει γενικὸ τίτλο «Ἀπὸ τὰ τεχνοπράγματα στὴν κοινωνία».

Στὸ 9. Κεφάλαιο ἡ Maria Gimbutas μελετᾷ τὰ εἰδῶλια. Παρατίθεται ἀπὸ ὄλα (σύνολο 250) φωτογραφία ἢ σχέδιο, ἢ καὶ τὰ δύο καὶ κατάλογος μὲ ὄλα τὰ ἀνασκαφικά τους κ.λ. δεδομένα. Ἡ ἔλλειψη ἀρχιτεκτονικῶν συνόλων ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ, στὴν ὁποία φυσικὰ ἀνήκουν ὄλα, ἐκτός ἀπὸ 2-3 πὺ ἀνήκουν στὴν ΠΕΧ, στερεῖ τὴν ἔρευνα, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Gimbutas, ἀπὸ συμπεράσματα πὺ ἀφοροῦν τὴν χρῆση κ.λ. τῶν εἰδῶλιων. Ὅπως σὲ ἄλλοτε ὁμως καὶ αὐτὸ καθαυτὸ τὸ πολυποικίλο ὕλικό, δίνει ἄλλη διάσταση στὴν νεολιθικὴ ἔρευνα τῆς περιοχῆς, κυρίως ὅταν θὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν δημοσίευση καὶ τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Ντικιλί Τὰς πὺ παρουσιάζει ἀνάλογη ἢ καὶ μεγαλύτερη πολυμορφία. Ἀπὸ τοὺς Σιταγροὺς προκύπτουν, κατὰ τὴν Gimbutas, πολλὰ στοιχεία γιὰ τὴν ἀνδρική καὶ γυναικεία ἐνδυμασία, τὰ προσωπεῖα, τὰ σύμβολα τῆς διαίτησης τῆς ζωῆς, τοὺς διαφόρους τύπους εἰδῶλιων πὺ σχετίζονται μὲ θεότητες καὶ, τέλος, τὰ μυθικά ζῶα. Ἀνεξάρτητα μὲ τὸ ἂν θὰ μπορούσε νὰ δεγθεῖ κανεὶς ὄλους αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς τῆς Gimbutas, ἐκεῖνα πὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν σίγουρα εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. Ἀναφέρονται, μὲ ὄχι πολὺ συστηματικὸ χαρακτήρα, οἱ βαλκανικές μορφολογικές ἀντιστοιχίες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνῃται ἀρκετὰ ἀνάγλυφη ἡ ἰδιαίτερότητα τοῦ οἰκισμοῦ, καὶ 2. Δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ ἀπόρριψη ἀπόψεων ἢ ἐρμηνειῶν πὺ δὲν ἔχουν συγκεκριμένη μεθοδολογικὴ βάση, ἀλλὰ, ἀσυνείδητα ἴσως, χρησιμοποιοῦν τὴν ἐθνογραφικὴ ἀναλογία ἢ θρησκευτικὰ στοιχεία ἀπὸ ἱστορικές καὶ μὴ (π.χ. αἰγαιακὸς πολιτισμὸς) περιόδους τῆς Εὐρώπης καὶ πάντως μᾶς κάνουν νὰ συνειδητοποιοῦμε ὅτι τὸ θέμα προσφέρεται γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ μελέτη, ἢ μᾶλλον μελέτες, μὲ πολὺ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο καὶ πολλὲς θεωρητικές

άπαρχές.

Στό 10. Κεφάλαιο ή Ernestine Elster άσχολείται με τά τριποδικά άγγεϊα, με τά άγγεϊα με μορφές ζώων ή διακοσμημένα με κεφάλι ζώου (plastic vessels), τά άγγεϊα με πόδια, καθώς και με τήν κοινωνική τους διάσταση (Tripods, Plastic Vessels, and Stands: A Fragmentary Collection of Social Ceramics). Όπως και με τά είδώλια, έτσι και με τούς τρίποδες κ.λ. ύπάρχει πλήρης κάλυψη από πλευράς σχεδίων και φωτογραφιών και για πρώτη φορά έρχεται στη δημοσιότητα τόσο πολύ ύλικό από τά τόσο χαρακτηριστικά αυτά είδη άγγείων, τά όποια ύπάρχουν σε όλους σχεδόν τούς οικισμούς τής Άνατολικής Μακεδονίας, αλλά είναι άνύπαρκα περίπου τούς οικισμούς τής Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας. Η διαπραγμάτευση είναι πληρέστατη και καλύπτει όλα τά θέματα: είδος άγγείου (τρίποδες, άγγεϊα με πλαστική διακόσμηση, ύποστατά, μεγάλα άγγεϊα με έγχάρακτη διακόσμηση), περιγραφή, δομή, τεχνολογία (technology, δηλαδή τρόπος κατασκευής), φινίρισμα και διακόσμηση, τυπολογία και χρονολόγηση, διασπορά στον χώρο και, τέλος, γενική συζήτηση, όπου τίθεται και τó ζήτημα τής έρμηνείας. Η άποψη για τήν χρήση τών τριπόδων με κυλινδρικά πόδια, ή με πόδια τριγωνικής τομής και έγχάρακτη διακόσμηση, ως λυχναρίων, ή θυμιατών χώρου (όχι με λατρευτική σημασία), άποψη που είχε διατυπώσει και ó Nandris, θά μπορούσε νά είναι πειστικότερη, αν θά ύπήρχαν και ίχνη φωτιάς. Δυστυχώς, ούτε από τισ άνασκαφές τής Δήμητρας έχει διαπιστωθεί κάτι τέτοιο. Πιό πειστική μοφ φαίνεται ή άποψη τής Elster για τήν τοποθέτηση άρωματικών ούσιών. Τό ότι θά άντιπροσώπευε κάθε ένα από αυτά ένα συγκεκριμένο κλάν ή ομάδα ανθρώπων με συγγενικούς δεσμούς (kin group) και ότι (σ. 312) «...they may also be symbols with an arbitrary meaning, defined by the form and patterns of incisions may represent several levels of meaning...» δέν νομίζω ότι θά μπορούσαν νά είναι πειστικά, άφου τά έγχάρακτα μοτίβα είναι άρκετά στερεότυπα και έντάσσονται στους διακοσμητικούς συρμούς τής έγχάρακτης κεραμικής γενικά. Η άποψη μου είναι δηλαδή ότι πρόκειται για άπλό χρηστικό άγγείο χωρίς κοινωνική διάσταση με τήν έννοια τής «social ceramic». Από τó σύνολο του ύλικού τών Σιταγρών, έπίσης, δέν ύπάρχει κανένα στοιχείο, τó όποιο θά μπορούσε νά άποδοθεί σε γραφή. Τό ίδιο, από όσο γνωρίζω, συμβαίνει και στα άντίστοιχα γνωστά άγγεϊα από τήν Βαλκανική. Η συμμετοχή τής Elster είναι πολύ ένημερωμένη και πλήρης, όπωςδήποτε όμως τó νά περιληφθεί στην διαπραγμάτευση του θέματος ή έννοια τής κοινωνικής διάστασης τών κεραμικών αυτών ειδών, μάλλον θά μπορούσε νά θεωρηθεί ύπερβολικό. Έξάλλου δέν καταβάλλεται προσπάθεια νά συνδεθεί τó θέμα με τήν σημερινή θεωρητική συζήτηση γύρω από τήν κοινωνική διάσταση τής κεραμικής. Τήν συζήτηση αυτή τήν περιορίζει, εκ τών πραγμάτων βεβαίως, στα τριποδικά άγγεϊα. Οι άναφερόμενες στο τέλος θέσεις του Rappoport είναι πολύ δελεαστικές για τά νεολιθικά πράγματα τής Μακεδονίας και, αν λάβει κανείς ύπόψη τó σύνολο τών μέχρι σήμερα γνώσεών μας, θά μπορούσαν νά γίνουν άποδεκτές, όχι όμως με βάση τά συγκεκριμένα αυτά άρχαιολογικά δεδομένα.

Στό 11. Κεφάλαιο ή J. M. Keighley έξετάζει τήν κεραμική από τισ φάσεις I και II τών Σιταγρών (The Pottery of Phases I and II). Ήδη, με άφορμή τήν άναφορά μας στο τó 7. Κεφαλαίο (πολιτιστική άκολουθία), εκθέσαμε τά τών άντιστοιχιών τών διαφόρων κατηγοριών τής Δήμητρας με τούς Σιταγρούς. Η διαπραγμάτευση τής Keighley, ή όποια έξάλλου έχει άσχοληθεί με τó ίδιο θέμα σε επίπεδο μεταπτυχιακού αλλά και διδακτορικού, σε συνδυασμό με τά δεδομένα του 7. Κεφαλαίου, είναι άρκετά πλήρης και λαμβάνει ύπόψη της, στο μέτρο του δυνατού, τά δεδομένα από άλλες βαλκανικές θέσεις.

Το ίδιο και η διαπραγμάτευση του R. K. Evans για την κεραμική της φάσης III στο έπόμενο 13. Κεφάλαιο (The Pottery of Phase III). Η συμβολή του Evans, εκτός από διάφορους χρησιμότερους ποσοτικούς πίνακες, είναι σε πολλά θέματα πληρέστερη. Πάντως, θα ήθελα να επαναλάβω ότι μία συγκριτική μελέτη της κεραμικής από τη Δήμητρα και τους Σιταγρούς είναι ένα από τα πιο ουσιαστικά θέματα που προσφέρονται τώρα στην νεολιθική έρευνα. Στην μελέτη αυτή βεβαίως θα ήταν απαραίτητο να περιληφθεί η συγκριτική μελέτη των διακοσμητικών μοτίβων όλων των γραπτών κατηγοριών. Το υλικό αυτό πράγματι προσφέρεται για την προσέγγιση μίας μεγάλης εύρυτητας θεμάτων που απασχολούν την αρχαιολογική και ανθρωπολογική πρακτική και θεωρητική έρευνα.

Μία διόρθωση: προϊστορικός οικισμός Σώστης (Sostis) δεν υπάρχει. Προφανώς τα αναφερόμενα σχετικά με την επιφανειακή κεραμική των οικισμών Στίβος Α και Β (σ. 365): από τα γνωστά επιφανειακά δεδομένα δεν θα πρέπει να αντιπροσωπεύονται φάσεις παλαιότερες από τις διμηνιακές. Άλλα αυτό είναι ένα έπαισιώδες θέμα. Η διαπραγμάτευση του Evans, έχω τη γνώμη, προσφέρεται ακόμη και ως πρότυπο σε μελλοντικές ανάλογες εργασίες, ιδιαίτερα από ανασκαφές με τέτοια πολυμορφία, γραπτών ιδίως, κεραμικών κατηγοριών.

Στο 13. Κεφάλαιο ο A. Sherratt εκθέτει τα της κεραμικής της ΠΕΧ (The Pottery of Phase IV and V: The Early Bronze Age). Οι γενικοί χαρακτήρα σελίδες του κεφαλαίου αυτού με τις όποιες προσπαθεί να εντάξει τα δεδομένα της ΠΕΧ κεραμικής των Σιταγρών στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο και τον μικρασιατικό, είναι πολύ κατασταλαγμένες και χρήσιμες. Στην εξέταση της κεραμικής θα μπορούσε να λάβει κανείς υπόψη του και τα δεδομένα από τις άλλες θέσεις, δηλαδή Ντικίλι Τάς, Άγγιστα (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980) και κυρίως την Πεντάπολη (Γραμμένος 1981), εφόσον βεβαίως τα χρονικά όρια της έκδοσης του τόμου θα το επέτρεπαν. Σίγουρα τα χρονικά όρια δεν επέτρεπαν να ληφθούν υπόψη τα δεδομένα του Καστανά (Aslanis 1985) και τώρα μάλλον θα χρειαζόταν μία συγκεντρωτική μελέτη, παρά τις σοβαρές μεθοδολογικές και λοιπές (και χρονολογικές) διαφορές ανάμεσα στις δύο σχολές. Μία αρχική προσωπική μου εκτίμηση είναι ότι, παρά την μικρή σχετικά απόσταση μεταξύ των οικισμών Πεντάπολης και Σιταγρών, η κεραμική διαφοροποίηση είναι εμφανής, εμφανέστερη κατά πολύ από την νεολιθική σε αντίστοιχες αποστάσεις και ειδικά το θέμα αυτό, σε συνδυασμό με τα επιφανειακά δεδομένα, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Η εργασία του Sherratt, τέλος, θα μπορούσε να είναι πολύ πιο ολοκληρωμένη στο θέμα της τυπολογίας, της ποσοτικής κατά στρώμα αντιπροσώπευσης των διαφόρων τύπων κ.λ. Ξεαιρετικά χρήσιμος και πολύτιμος είναι ο πίνακας των ραδιοχρονολογήσεων που παραθέτει ο Sherratt*.

Στο 14., και τελευταίο, Κεφάλαιο ο Renfrew ολοκληρώνει τον πρώτο τόμο με την ένταξη των Σιταγρών στην ευρωπαϊκή προϊστορία. Ο Renfrew, αφού αναφέρει ότι σκοποί της έρευνας ήταν (σ. 477) «...to investigate the environment and the material culture of the area in order better to understand the nature and the economic and social bases for the richness and diversity seen in the prehistoric remains», επαναλαμβάνει τις σωστές, κατά τη γνώμη μου (Γραμμένος 1984, 1987), θέσεις του για την αυτονομία της εξέλιξης στη Βαλκανική σε όλα τα επίπεδα. Ιδιαίτερα τα αναφερόμενα για το χρονο-

* Το δυστύχημα και με την ανασκαφή αυτή είναι ότι στα «νεκρά» στρώματα 40-33 δεν βρέθηκε δείγμα C14 (σ. 173, 176, Fig. 8.2) αλλά, παρόλα αυτά, θα έλεγα ότι η επίχωση τους θα μπορούσε να δικαιολογήσει ένα «κενό» 500-600 ετών.

λογικό ζήτημα με άφορμή την παρουσία black on red κεραμικής σε στρώμα της ΠΕΧ των Πευκακίων, θα μπορούσαν να διαβαστούν σε συνδυασμό με όσα προσπάθησα πρόσφατα να διαπραγματευθώ (Γραμμένος 1984, 101 κ.έξ.).

Όσα περί κυκλωτερούς, χρονικά και χωρικά, κίνησης αναφέρει ο Renfrew (Αιγαίο, Θεσσαλία, Νότια Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ανατολική Μακεδονία), είναι άρκετά πειστικά, αν και η επιφανειακή και η ανασκαφική έρευνα θα μπορούσαν να τα ανατρέψουν ανά πάσα στιγμή. Άρκει να θυμηθεί κανείς ότι στη Μεσημεριάτικη τούμπα της Δυτικής Χαλκιδικής αντιπροσωπεύεται επιφανειακά η φάση Σέσκλο (Γραμμένος 1984).

Νεότερα στοιχεία για τα όσα αναφέρει ο Renfrew σχετικά με τα χρονολογικά προβλήματα που άφορουν την φάση Σιταγροί II (ανάθεώρηση της φάσης Λάρισα κ.λ.) μπορεί να δει κανείς στο Γραμμένος 1984. Οι γενικές απόψεις που κατόπιν αναφέρει ο Renfrew όχι τόσο για την φάση III όσο για την εποχή του χαλκού, αν και είναι κάπως υπεραπλουστευμένες, δεν απομακρύνονται από τα κοινώς παραδεκτά πράγματα για την μεγαλύτερη μερίδα των προϊστορικών. Όπωςδήποτε για το πρόβλημα, αν είναι πρόβλημα, της «τελικής νεολιθικής» (βλ. και Γραμμένος 1981, 128), μάλλον δεν προσφέρει άποψη ουσιαστική ή, πολύ περισσότερο, κάποια προσωρινή λύση. Ίσως η άποψη του Renfrew ότι όσο σωρεύεται νέο υλικό τόσο όξυνονται άντι να άμβλυνθούν τα προβλήματα, θα μπορούσε να ξεπερασθεί αν δινόταν στο μέλλον μεγαλύτερη έμφαση στην στρωματογραφική άνάλυση τομών σε προσφερόμενους βεβαίως οικισμούς.

Πριν από την δημοσίευση και του 2. τόμου, έφόσον μάλιστα δεν παρατίθεται κάποιος όριστικός πίνακας των κεφαλαίων του (αναφέρεται σαφώς ότι θα περιέχεται το παλαιοβοτανολογικό υλικό, και οι μεταλλουργικές δραστηριότητες), δεν θα ήταν δυνατή μια όριστική άποτίμηση της προσφοράς αυτής, ή όποια, ότως ή άλλως, είναι τεράστια. Σαφώς, με την δημοσίευση των Σιταγρών, ή νεολιθική έρευνα στη Βαλκανική άποκτά άλλη διάσταση. Η έρευνα άντή άποτελεί σίγουρα μία από τις πιό ολοκληρωμένες προσπάθειες σε εύρωπαϊκό επίπεδο, κυρίως γιατί προυποθέτει όλες τις θεωρητικές και πρακτικές άναζητήσεις της δεκαετίας του 70. Στο μεταξύ ή θεωρητική έρευνα, άρχαιολογική και άνθρωπολογική, συνδυάζόμενη και, στο μέτρο του δυνατού, με την άρχαιολογική πράξη, θα είχε να έπιδειξει στις μέρες μας—και πρώτος ο Renfrew θα το έκανε αυτό—, μία σειρά από πολλά νέα έρωτήματα, τα όποια θα μπορούσαν να άπαντηθούν ή με την εκ νέου προσέγγιση των δεδομένων που δημοσιεύτηκαν και θα δημοσιευθούν, ή με την συνέχιση μιās ανασκαφικής έρευνας με άλλους στόχους. Πάντως φαίνεται ότι τα πράγματα επιβάλλουν οι μελλοντικές προσεγγίσεις να μην έχουν θεωρητική μονομέρεια, αλλά να λαμβάνουν ύπόψη τους το σύνολο των θεωρητικών εκδοχών που έχουν προταθεί τα τελευταία χρόνια. Άλλά στο σημείο αυτό θίγεται ένα μεγάλο θέμα. Το θέμα δηλαδή κατά πόσο οι άλλες θεωρητικές άρχαιολογικές τάσεις, εκτός από την νεοαρχαιολογική, θα μπορούσαν να προτείνουν ανασκαφικές πρακτικές. Έννοώ την μαρξιστική άποψη και την συμβολική-στρουκτουραλιστική άποψη με όλες τους τις προεκτάσεις στην άνθρωπολογία ή, πολύ πρόσφατα, την σημειωτική. Ότως ή άλλως ή διαδικασία για την ένταξη της άρχαιολογίας στις σύγχρονες πνευματικές άναζητήσεις δεν είναι μία καινούρια ύπόθεση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aslanis 1985: Ioannis Aslanis, Kastanas, Die Frühbronzezeitlichen Funde und Befunde, Präh. Archäol. in Südosteuropa, Band 4, Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin 1985.
- Γ ρ α μ μ έ ν ο ς 1975 (78): Δημήτριος Β. Γραμμένος, 'Από τους προϊστορικούς οικισμούς της 'Ανατολικής Μακεδονίας, 'Αρχαιολογικό Δελτίο 30, 1975 (1978), 193 κ.έξ.
- Γ ρ α μ μ έ ν ο ς 1980: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Συμπεράσματα από την μελέτη των προϊστορικών οικισμών της 'Ανατολικής Μακεδονίας, 'Η Καβάλα και ή ή περιοχή της, Α' Τοπικό Συμπόσιο (IMXA), Θεσσαλονίκη 1980.
- Γ ρ α μ μ έ ν ο ς 1981: Δημήτριος Β. Γραμμένος, 'Ανασκαφή σέ οικισμό της έποχής του χαλκού (πρώιμης) στην Πεντάπολη του Ν. Σερρών, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1981 (Χρον.), 91 κ.έξ.
- Γ ρ α μ μ έ ν ο ς 1984: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στην 'Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1984 (Α.Π.Θ., διδ. διατρ.).
- Γ ρ α μ μ έ ν ο ς 1987: Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικά θέματα από τη Μακεδονία και την εδρύτερη της περιοχή (υπό έκδοση στις εκδόσεις του Ταμείου 'Αρχαιολογικών Πόρων).
- Fotiadis 1985: M. Fotiadis, Prehistoric Human Ecology in the Serres Basin, Northeastern Greece (Diss.), Indiana University, Bloomington 1985.
- Κ ο υ κ ο ύ λ η 1980: Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Οικισμός της ύστερης έποχής του χαλκού στό Σταθμό 'Αγγίστας Σερρών, 'Ανθρωπολογικά 1980, τεύχ. 1, 54 κ.έξ.
- ΝΕ: Δ. Ρ. Θεοχάρης, Νεολιθική 'Ελλάς, 'Αθήνα 1973 ('Εκδοση της 'Εθνικής Τραπεζής της 'Ελλάδος).
- Renfrew 1972: Colin Renfrew, The Emergence of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C., Methuen, 1972.
- Séféridès 1983: M. Séfériadès, Dikili Tas: Introduction à la Préhistoire de la Macédoine Orientale, B.C.H. 107, 1983, 635 κ.έξ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

'Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης